

Zicht

Tijdschrift voor gereformeerd zicht op politiek en maatschappij

Thema

De staat op straat

7 "Probeer als politicus te begrijpen wat mensen drijft"

Prof. dr. Tom Postmes

10 "Politieke partijen en fracties krijgen steeds meer een netwerk- en verbindingfunctie"

Dr. Arwin van Buuren

De staat op straat

1	Waarom zou je nog lid zijn van een partij? <i>drs. Jan Schippers</i>	BLIKOPENER
2	Kleur bekennen <i>ds. H. Westerhout</i>	BIJBELSTUDIE
6	'Probeer als politicus te begrijpen wat mensen drijft' <i>drs. Jan Schippers interviewt prof. dr. Tom Postmes</i>	INTERVIEW
16	Het volk regeert, maar hoe? <i>mr. Corry-Anne Everse</i>	THEMA
25	De tirannie van de participatie <i>Henri Krooneman</i>	FOCUS
26	Global Governance: de essentie van de Europese Unie <i>Todd Huizinga</i>	THEMA
32	Het referendum: een gevaarlijke Volonté Générale <i>drs. Johan de Boer</i>	THEMA
40	Een rood stempotlood bij de geboorteaangifte <i>Mr. drs. Willem de Wildt</i>	THEMA
46	Lees jij je Facebook niet? <i>Gert-Jan Kats</i>	BRANDPUNT
47	Kansen voor eigentijdse beginselpolitiek? <i>Dr. Arwin van Buuren</i>	THEMA
53	Komt er een AZC in uw gemeente? <i>Ronilla Heijboer BSc</i>	LOKAAL VIZIER
58	'De GGZ-cliënt moet weer kunnen dromen' <i>Huibert Kik interviewt prof. dr. Philippe Delespaul</i>	INTERVIEW
64	Wie de jeugd niet heeft... <i>Hans van 't Land</i>	SGP-JONGEREN
70	Schaf politieke partijen af! <i>Debat tussen Tom Walthaus en Niek Bakker</i>	KWARTAALSTELLING
72	Duurzame en intergrale geneeskunst <i>Dr. Jan Meeuse</i>	BOEKENSCHAP
74	Over geloof, wijsheid en integriteit <i>Dr. Klaas van der Zwaag</i>	BOEKENSCHAP
79	Actief in de Hogere politiek <i>Ir. Hans Maljaars</i>	PERSPECTIEF

Waarom zou je nog lid zijn van een partij?

Ruim een halve eeuw geleden waren ruim 750.000 Nederlanders lid van een politieke partij. Vandaag de dag is daar nog niet de helft van over. Het aantal partijleden ligt momenteel rond de 285.000, zo'n 2,2 procent van het electoraat. Heeft de ledenpartij zichzelf overleefd als een relikwie uit de vorige eeuw? Moet zij zichzelf opnieuw uitvinden of is het opheffen van de partijen de aangewezen route? In reactie op de mening dat een politieke partij gemist kan worden als kiespijn wanneer het om politieke participatie gaat, geef ik hierbij 15 redenen om lid te worden en te blijven van een politieke partij.

1. Om politieke invloed uit te oefenen;
2. Om de koers van de partij te beïnvloeden;
3. Om uiting te geven aan mijn sympathie voor de partij;
4. Om steun te geven aan de beginselen van de partij;
5. Om mij in te kunnen zetten voor de doelen van de partij;
6. Om de invloed van de partij te versterken;
7. Om invulling te geven aan mijn burgerplicht;
8. Omdat ik een politieke of bestuurlijke functie ambieer;
9. Om belangrijke of interessante mensen te kunnen ontmoeten;
10. Om mij beter in politieke en maatschappelijke vragen te verdiepen;
11. Om te voorkomen dat er zonder mij over mij wordt beslist;
12. Om een bijdrage te leveren aan een rechtvaardiger samenleving;
13. Om ook op politiek terrein uitdrukking te geven aan mijn levensovertuiging;
14. Omdat mijn familie en vrienden ook lid zijn;
15. Om de partij te helpen vernieuwen.

Die laatste reden is van belang om het nadenken te stimuleren over de politieke partij. Zij is een instrument ten behoeve van de participatie in de publieke zaak. Daarvoor levert deze editie van Zicht voldoende denkstof. Net zo min als de rechtsstaat of de democratie vanzelfsprekend zijn, is een politieke partij dat. Samenleven zal een wérkwoord zijn. Ten slotte is het voor een gereformeerde partij principieel onvermijdelijk om te reformeren. Semper reformanda.

Jan Schippers, *eindredacteur*

In een van de boeken van Pearl Buck geeft zij een sobere en realistische weergave van het landleven in China. Vrouwen worden tewerkgesteld op de akkers. Onder het werk, tussen de bedrijven door, worden kinderen gebaard. Na de bevalling is er geen kraamtijd en kraamzorg voor moeder en kind. De arbeid roept. Het werk wordt hervat na een korte onderbreking. Sterke vrouwen die weinig rust wordt gegund. Lijkt Exodus 1 op het harde verhaal van 'De goede aarde' (de titel van het boek)? Of zijn er naast de overeenkomsten toch ook verschillen?

Ds. H. Westerhout, predikant van de Hervormde gemeente te Hasselt

Kleur bekennen

Exodus 1: 15-21

ORDERS VAN HOGERHAND

De namen van Sifra en Pua worden al op de catechisatie geleerd. De sierlijke (Sifra) en de glanzende (Pua) doen hun naam eer aan. Zij vallen op door uit de toon te vallen. Naast Daniël en zijn vrienden worden zij gezet. Ook deze drie inwoners van Babel negeerden het gebod van de koning en waren aan God meer gehoorzaam dan aan mensen. Gehoorzaamheid aan de overheid kent grenzen. Het Woord van de discipelen wordt geleerd en verstaan: 'Wij moeten God meer gehoorzamen dan de mensen'.¹ De twee vrouwen bekleden het eervolle beroep van verloskundige. De normen en waarden worden door de Farao op z'n kop gezet. Israëlitische jon-

getjes moeten direct na de geboorte worden gedood. Meisjes mogen blijven leven. De twee (waarschijnlijk) vooraanstaande en leidinggevende vrouwen in het gilde der vroedvrouwen krijgen orders van hogerhand. Zij moeten het vonnis voltrekken. De groei en de kracht van Israël baren de koning zorgen. Hij ziet in de Hebreëen een bedreiging.

AUTONOMIE SCHAADT

Godeloosheid, wetteloosheid en normloosheid kenmerken het beleid van de Farao. Hij lijdt aan zelfoverschatting. Het wordt in zijn totale regering zichtbaar. De Schrift laat een stukje van zijn gewetenloosheid zien. Het volk van God moet er aan, de

jongetjes zijn ten dode opgeschreven. Farao is zichzelf tot norm en wordt daarin gesteund door zijn eigen volk dat in hem zijn god ziet. Later valt bij de wetgeving op dat de eeuwen van Egypte niet terugkeren in de wetten en instellingen die God aan Zijn volk geeft. De naam van Egypte wordt wel genoemd in de wet Gods: 'Ik ben de Heere, uw God, die u uit Egypte, uit het *diensthuis* heb uitgeleid'.² Staatsabsolutisme behoort in Israël afwezig te zijn. De vergoddelijking van de mens wordt bestreden. Knechting van het volk door angstzaaiing en terreurdreiging zijn niet kenmerkend voor de dienst des Heeren. De koningen van Israël wilden wel vaak wedijveren met de koningen van de volken rondom (monocratie, polygamie, uitbuiting van het volk, etc.), maar zij hadden de Heere en Zijn gebod hierin zeker niet mee. God zette de koningen op zijn plaats met Zijn Woord: 'Door Mij regeren de koningen'.³

LICHTENDE STERREN IN HET DONKER

Een ieder die verstand heeft van verloskunde, weet dat vrij gemakkelijk en onopvallend te realiseren is wat de koning eist. Zonder dat de moeder iets merkt, wordt aan de boreling het leven ontnomen. Een kleine handeling en het leven glijdt weg. De twee trekken eenparig op. Zij hebben steun aan elkaar. De vrouwen beleven innerlijke vreugde aan elk jongetje dat erdoor komt. Hun gehoorzaamheid aan God wordt beloofd. Ieder mens is een wereld. Wie een mens redt, redt daarom een wereld – zoals een Joods spreekwoord zegt. Het absolutisme wordt weerstaan. De heersende moraal wordt onttroond. De ideologie van kracht en macht wordt ontmaskerd in haar leegheid. Op de lijdensweg van Israël plaatst God twee lichtdragers. In de duisternis van Egypte stralen twee sterren. Het volk wordt door God bewaard in de smeltkroes van verdrukking en moord. Het gebod van de koning wordt genegeerd en getrotseerd.

Goddeloosheid, wetteloosheid en normloosheid kenmerken het beleid van de Farao. Hij lijdt aan zelfoverschatting. Het wordt in zijn totale regering zichtbaar.

PRO LIFE

Sinds deze episode uit het bestaan van Israël zijn Sifra en Pua de morele maatstaf voor het beroep van verloskundige. Persoonlijke participatie in de Egyptische samenleving. In de wereld, niet van de wereld. Belijden op het punt waar het op aankomt. De tijdgeest weerstaan met de gevolgen die dat heeft. Neen zeggen tegen de heersende mening en tegen de stroom inroeien. Om niet vervolgens hard weg te rennen. Pro life. Twee leesbare brieven van Christus. Zij getuigen met daden en bekennen kleur. Zij nemen hun verantwoordelijkheid. Later zegt God in Zijn wet: Gij zult niet doden. Ver voor de schriftelijke vastlegging van de tien woorden die God Zijn volk gebiedt, geven de twee vrouwen er al getuigenis van. Wie eerbied heeft voor de God van Israël, de Schepper van de aarde, zal afblijven van het leven van de ander. De christen zal nooit kunnen wennen aan de vogelvrijheid van het ongebooren, het kwetsbare en het oudere leven.

TWEE WERELDEN VAN VERSCHIL

Het blijft niet onopgemerkt dat de opzet van de Farao niet slaagt. Ook plan 2 mislukt. Plan 1 was de slavenarbeid die door Israël werd verricht. Gerichte plannen om zo efficiënt mogelijk het gevaar dat van Israël zou kunnen uitgaan te bezweren. De vrouwen die lef (hart) hadden, worden ter verantwoording geroepen. Een handgebaar van de Farao, een woord uit zijn mond, het kan voor hen fataal zijn. Zij komen op voor de beschermwaardigheid van het leven. Het 'Gebot

Westreenen

elektra | beveiliging | zonnepanelen | domotica

Nieuwbouw of verbouw
Storing of onderhoud
Groot of klein
Specialistisch of standaard

Tolsestraat 12
4043KB, Opheusden
0488-440116
info@westreenen.nl

Op veel
gebieden thuis

Domotica

Zonnepanelen

Beveiliging

Elektra

ONTDEK UW GROEIPOTENTIE

ZULLEN WE GROEIEN?

Voor ondernemers,
managers en medewerkers

TOP 7 Klantvragen Bunt Groep

- 1 "Wij willen efficiënter werken en meer winst maken."
- 2 "Hoe dragen we ons bedrijf over aan de volgende generatie?"
- 3 "Ik wil een betere manager worden."
- 4 "Ik loop vast met mezelf."
- 5 "Het loopt niet lekker in ons team."
- 6 "Wij zijn veel te druk."
- 7 "Veranderingen in wetgeving en financiering dwingen ons anders te gaan werken."

Welkom bij Bunt Groep.

Galileilaan 23d, 6716 BP Ede
0318 - 83 02 26
info@buntgroep.nl
www.buntgroep.nl

Bunt
groei van mens en organisatie

In deze twee Egyptische vrouwen ontmoeten we de eerstelingen van hen die een band ervaren met het volk van God.

der Stunde' wordt verstaan. Twee werelden staan tegenover elkaar. Het despotisme en twee dienstmaagden des Heeren. Net als in de tijd van Jozef: de herdersvorst Jacob tegenover Faraó. God geeft het aan de twee vrouwen in dat uur. Een tong om te spreken. Meer hebben zij niet gezegd dan dit woord. Dit moet Israël, dit moet de kerk weten: 'Omdat de Hebreïnnen niet zijn gelijk de Egyptische vrouwen, want zij zijn sterk (levend, levendig); eer de vroedvrouw tot haar komt, zo hebben zij gebaar' (vers 19). Een noodleugen? Ja, en nog geoorloofd ook. Als je voor het welzijn of het leven van een ander opkomt, eventueel ook voor het leven van jezelf, kan zo'n leugen niet alleen toegestaan, maar zelfs geboden zijn. Later wordt hun gekozen weg uit de hemel door God bevestigd.

Het antwoord komt van de hemel uit hun lippen. Zij nemen stelling. Zij belijden de God van Israël. De vrouwen van Israël zijn sterker dan de Egyptische. Voor sterk mag je ook lezen: leven, levendig. Zij verheerlijken en vergoddelijken het leven niet, maar erkennen Hem die het geeft en onderhoudt. In deze twee Egyptische vrouwen ontmoeten we de eerstelingen van hen die een band ervaren met het volk van God. Israël krijgt een plaats in het leven, in onze gebeden, in de kerk, in de politiek.

BRON VAN LEVEN

De vrouwen blijven hun beroepscode trouw. Na hun geloofsbelijdenis wordt van hen een getuigenis gegeven: 'Zij vreesden God'. Faraó had in deze wereld geen inzicht. De Heilige Geest houdt het ons voor. Zij weten van de vreze des Heeren als bron van het leven.⁴ Sporen van God in Egypte. Vonken van het licht in het land aan de Nijl. Gewetens geraakt en gevormd door de genade van God. Geteld als in Israël ingelijfd. Net als later Rachab de hoer, Ruth de Moabietische, Naáman de Syriër.

Uit de vreze Gods komt helder water voort. Zij heeft een innerlijke en een uiterlijke zijde. Naar binnen gekeerd en naar buiten komend. Gods verborgen omgang vinden zielen, waar Zijn vrees in woont. Bij de twee vrouwen wordt hun innerlijk zichtbaar en voor de ander merkbaar. Veel Israëlitische vrouwen hebben Sifra en Pua ervaren als door God gezonden levensengelen. Zij leven naar het woord van de Prediker die oproept tot het vreesen van God en het houden van Zijn geboden, aanzien dit alle mensen betaamt.⁵

De vrouwen van China en de vrouwen van Israël. Geen identieke situatie. Maar overeenkomsten genoeg. Baren, geboren worden, zweven tussen leven en dood, de mens die een strijd op aarde heeft. In Exodus wordt heilsgeschiedenis geschreven. De God van Israël denkt aan Zijn volk, zendt verlossing. In de geboorten zien we de niet af te breken lijn: het Kind van Bethlehem, door Herodes gezocht en uit Egypte geroepen.⁶ De lijdende Knecht is door God gegeven tot eeuwige bevrijding.

¹ Vgl. Handelingen 5:29.

² Exodus 20:13; Deuteronomium 5:17.

³ Spreuken 8:15.

⁴ Spreuken 14:27.

⁵ Prediker 12:13b.

⁶ Hosea 11:1; Mattheüs 2:15.

In een representatieve democratie krijgt politieke participatie effectief vorm via de politieke partijen. De theorie is dat partijen de meningen die onder het kiezerspubliek leven kanaliseren en daar vorm en inhoud aan geven in debatten over politieke besluitvorming. Al jaren is de tendens dat minder mensen lid zijn van een politieke partij. Het belang van andere vormen van politieke participatie neemt (mede daardoor) toe.

Jan Schippers, directeur Wetenschappelijk Instituut voor de SGP

'Probeer als politicus te begrijpen wat mensen drijft'

Vraaggesprek met prof. dr. T.T. Postmes, hoogleraar sociale psychologie aan de Rijksuniversiteit Groningen

Mensen uiten hun collectieve ongenoegen zeker niet alleen bij de stembus, maar ook op straat. Meestal gaat het om een gewone demonstratie. Maar soms neemt het ongenoegen de vorm aan van een massaal protest. Ook komt het voor dat protesten uit de hand lopen met ordeverstoringen en schade tot gevolg. Dat kan consequenties hebben voor de sociale en politieke stabiliteit alsook voor de veiligheid. We zijn benieuwd

hoe politici op een verstandige manier omgaan met deze vormen van politieke participatie buiten het kanaal van de politieke partijen om. Hierover heb ik een aantal vragen voorgelegd aan Tom Postmes, hoogleraar Sociale Psychologie aan de Rijksuniversiteit Groningen.

*U doet onderzoek naar publiek protest en op-
roer als uiting van sociale onrust. Waar richt uw*

onderzoek zich met name op? Gaat het vooral om het verklaren van een maatschappelijk fenomeen of wilt u ook bijdragen aan het oplossen van maatschappelijke problemen?

Een belangrijke reden waarom Postmes zich met dit onderzoek bezighoudt, is het verzoek van de overheid. Postmes: 'Bij bestuurders is sprake van een toegenomen bezorgdheid over de grotere, meer zichtbare sociale onrust. Inter-

nationaal zien we vrij recent een stijgende trend in het aantal incidenten. We hebben natuurlijk ook een zeer rustige periode gehad, vooral in de jaren '90 van de vorige eeuw. In vergelijking met de jaren '60 en '70 vonden er toen veel minder massale demonstraties plaats. Voor de situatie in Nederlands geldt zelfs dat het hier extra rustig is. Zo komen stakingen in ons land structureel minder vaak voor dan in veel andere landen.

Curriculum vitae prof. dr. T.T. Postmes

Tom Postmes (1969) is sinds 2007 hoogleraar sociale psychologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij promoveerde in 1997 aan de Universiteit van Amsterdam en werkte daar aansluitend tot 2001 als docent. Vervolgens werd hij docent aan de University of Exeter in Engeland. Van 2004 tot 2008 was hij aldaar hoogleraar, daarna volgde zijn benoeming in Groningen.

Postmes onderzoekt hoe mensen elkaar beïnvloeden in denkwijzen en gedrag. Alhoewel de westerse mens zichzelf graag ziet als een onafhankelijk individu, zijn mensen erg gevoelig voor modes, normen en sociale structuren. Dit blijkt uit allerlei vormen van massagedrag: op de beurs, op de werkvloer, bij een ouderwetse demonstratie of een moderne, via internet georganiseerde flashmob. Postmes' onderzoek laat zien dat alledaagse communicatie leidt tot dit soort massagedrag. Dit is meer dan alleen imitatie: communicatie vormt de aanzet tot nieuwe normen, waarden en sociale identiteiten. Met het onderzoek kan inzicht worden verworven in de manier waarop sociale normen, zelfbeeld en identiteit ons sociale (en soms afwijkende) gedrag beïnvloeden. Postmes is coördinator van het Kenniscentrum Aardbevingen en Duurzame Ontwikkeling (KADO) van de RUG en onderzoekt in het project Gronings Perspectief onder meer de veiligheid, gezondheid en het toekomstperspectief in Groningen in relatie met de aardbevingen. Met zijn collega's probeert hij in kaart te brengen hoe de Groninger bevolking reageert op de bevingen en hoe de commotie eromheen ontstaat.

Voor zijn wetenschappelijke werk won Postmes diverse internationale prijzen, onder meer onderzoeks-fellowships van de KNAW (1998) en Britse ESRC (2003). Zijn publicaties verschenen in vooraanstaande tijdschriften in diverse disciplines: onder meer psychologie, communicatiewetenschap en bedrijfskunde. Naast academische boeken en artikelen schrijft hij ook publicaties voor algemeen publiek, onder meer in opdracht van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Afgezien van de rellen in de Haagse Schilderswijk vorig jaar zomer is het in Nederland nog steeds relatief rustig, zeker in vergelijking met België, Duitsland en Canada. Maar toch vind ik de bezorgdheid van de overheid niet overdreven. Want als het elders onrustig is, kan het in Nederland ook onrustig worden.'

'Dit raakt de maatschappelijke kant van mijn onderzoek. Als wetenschapper is mijn bijdrage gericht op het bieden van verklaringen en het opdiepen van inzichten die tot een beter begrip van het fenomeen sociale onrust leiden. De overheid kan dit benutten bij haar dreigingsana-

'Bij bestuurders is sprake van een toegenomen bezorgdheid over de grotere, meer zichtbare sociale onrust. Internationaal zien we vrij recent een stijgende trend in het aantal incidenten.'

lyse en bij het voeren van een verstandig beleid. Zij heeft natuurlijk ook van het verleden geleerd, want toen droeg de overheid door haar optreden soms bij aan escalatie van een conflict, door bijvoorbeeld een demonstratie of oproer op een manier de kop in te drukken waardoor die – onbedoeld – een zeer vervelende nasleep kreeg.'

'Ik hoop met mijn onderzoeken de relatie tussen de overheid en de burger te verbeteren. Aan de ene kant heeft de overheid de taak maatschappelijke chaos en wanorde te voorkomen of tegen te gaan. Maar aan de andere kant is protesteren en demonstreren een burgerrecht dat de overheid moet respecteren door daarvoor ook gele-

genheid te geven. Wanneer burgers zich ergens zorgen over maken en daarbij in de publieke ruimte voor hun mening uitkomen, is dat in beginsel positief te duiden. De overheid kan daar vaak ook wat mee door haar beleid op onderdelen te wijzigen of voor een andere aanpak te kiezen.'

In Groningen staat de relatie tussen overheid en burgers onder druk vanwege de gevolgen van de gaswinning. Toch gaan Groningers niet massaal de straat op. Hoe zit dat?

'De laatste tijd verdiep ik mij in de onrust rondom de gaswinning in de provincie Groningen. De Groningers uiten hun diepe bezorgdheid niet door veel en vaak te demonstreren. Ik bemerk bij de bevolking veel meer een houding die machteloosheid uitstraalt. Dat is een heel vervelende emotie. Het functioneren van mens en samenleving wordt erdoor belemmerd. Het moet te denken geven dat ook bestuurders in Groningen zich zelfs openlijk tegen de rijksoverheid keren. Daarin gaan zij heel ver en ik vind het schokkend om dat te moeten constateren. Hoe kan het in zo'n goed georganiseerd land zo ver komen? Dat is een vraag die mij sterk intrigeert.'

U heeft veel demonstraties en andere uitbarstingen van sociale onrust onderzocht en geanalyseerd. Wat is u daarbij opgevallen als het gaat om de 'triggers' of motivatie voor de onderscheiden protesten? Is bijvoorbeeld ervaren onrecht of onderlinge solidariteit een factor van betekenis?

Postmes legt eerst uit dat triggers verschillen van motieven. 'Triggers zijn aanleidingen. Motieven liggen dieper en deze zijn in drie groepen in te delen. Bij de eerste soort motieven is er sprake van een gedeelde identiteit van een bepaalde groep tegenover de overheid, een meerderheid of anderszins. Die gedeelde identiteit creëert

een gevoel van onderlinge verbondenheid tegen bijvoorbeeld een politiek beleid. Overigens zijn dergelijke groepen tegenwoordig veel minder gemakkelijk te duiden, doordat de veelvormigheid in de samenleving sterk is toegenomen. Veel groepen kennen daardoor een grote mate van heterogeniteit. Hun gezamenlijke verzet tegen 'de ander' lijkt hen vooral samen te binden. Neem bijvoorbeeld Pegida¹ of de groep die in het Gezipark in 2013 protesteerde tegen de Turkse regering. In Frankrijk kennen we de groe-

'Een tweede soort motieven wordt gevormd door ervaren onrecht. Op zichzelf is zo'n motief zeker niet negatief te duiden. Maar het verkeert in z'n tegendeel wanneer het dient om het gebruik van geweld te legitimeren.'

pen jongeren uit de voorsteden (banlieus) rondom Parijs die tegen de politie demonstreerden. In de zomer 2011 zagen we in Londen ook protesten tegen de politie. En de rellen in de Haagse Schilderswijk van 2015 lijken ook tegen de politie gericht te zijn.'

'Een tweede soort motieven wordt gevormd door ervaren onrecht en is ook wel te duiden als een morele emotie. Daarbij appelleren de demonstranten op een belang dat jou en mij overstijgt. Op zichzelf is zo'n motief zeker niet negatief te duiden. Maar het verkeert in z'n tegendeel wanneer het dient om het gebruik van geweld te legitimeren. Dat maakt het tot een riskante onderneming. Ter vergelijking: tijdens de bezetting in de Tweede Wereldoorlog zou je van iedere

goede burger een vorm van burgerlijke ongehoorzaamheid tegen de Duitse bezetter mogen verwachten. Maar dan spreek je van een abnormale situatie, waarin dit moreel gerechtvaardigd is. In normale omstandigheden, dus wanneer de democratische rechtsstaat naar behoren functioneert, is die morele legitimatie veel minder vanzelfsprekend.'

'Een derde type motief om de straat op te gaan is eigenlijk bijna platvloers: men verwacht dat het protest effectief is. Omgekeerd is dat precies de reden waarom weinig Groningers de straat opgaan. Ze lijken van mening dat een massaal protest helemaal niets zal uithalen.'

'Naast motieven zijn er triggers, factoren die aanleiding geven tot een vorm van openlijk protest. Dat kan bijvoorbeeld een gebeurtenis zijn, een object of een gelegenheid waarbij de tegengestelde belangen optimaal tot uiting kunnen komen. Denk bijvoorbeeld aan een informatieavond die een burgemeester belegt over de eventuele komst van een AZC in de gemeente. De tegenstanders van immigratie en het verlenen van asiel aan vluchtelingen komen daar bij voorkeur naar toe. En toen de Turkse president Erdogan het te bont maakte, stonden Nederlanders bij de Turkse ambassade in Den Haag op de stoep te demonstreren. Dit gebouw stond in de ogen van de protesteerdere symbol voor de Turkse regering.'

U heeft meegewerkt aan een rapport over onlusten in diverse Europese steden (Parijs 2005, Londen 2011, Athene 2012 en volgende jaren). Deze rapporten laten onder meer zien dat de confrontatie met politiemensen en ordediensten als zichtbare representanten van een 'foute' overheid mede kan zorgen voor een escalatie. Toch is de conclusie uit dit onderzoek dat de

massa zich niet onnadenkend laat ophitsen. Kunt u dit nader toelichten?

'Wanneer er bij diverse mensen een diep gevoel wantrouwen tegen de politie en de ordediensten heerst, vormt dat een ingrediënt voor escalatie. Let op: een ingrediënt, geen recept. Maar wanneer een groep demonstranten van tevoren overlegt over een plan om de politie dwars te zitten, dan kun je niet meer spreken van een 'onnadenkende massa'. Dan is er sprake van een goed voorbereide actie. In zo'n situatie moet de politie niets anders doen dan daar zo effectief mogelijk tegen optreden.'

'Als er echter sprake is van een spontane reactie op een onhandige charge van de ME tegen voetbalsupporters of de mensen worden boos omdat een onschuldig iemand wordt opgepakt, kunnen bestuurders er wel iets aan doen. Ze kunnen hun plan van aanpak verbeteren zodat dit type onhandige acties wordt vermeden. De ordediensten zouden dan bijvoorbeeld de instructie krijgen om te focussen op de het doorgaans kleine aantal hooligans die er op uit zijn de politie uit de tent te lokken. Als je die van tevoren al uit de groep kunt halen, heb je van de anderen in de regel weinig geweld meer te verwachten.'

Helpt onze morele verontwaardiging over de gewelddadigheid van protesterende groepen ons verder? Vergelijk bijvoorbeeld de pittige reactie van David Cameron op de onlusten in Londen in de zomer van 2011.

'Wat Cameron in 2011 zei, doet me denken aan wat de Franse president Sarkozy deed in 2005. Je ziet dat politieke leiders heel ferme taal gebruiken die eigenlijk vooral bedoeld is om indruk te maken op hun eigen achterban en op potentiële kiezers. Het probleem lossen ze daardoor niet op. Integendeel, ze kunnen olie op het vuur

gooien. Dit soort politieke acties dient de vrede in de samenleving helemaal niet. Mogelijk leidt het wel tot goede scores bij de stembus of in de peilingen. Maar dat is in het belang van de politici zelf, niet in het algemeen belang.'

'Wat velen ontging, is dat terwijl Cameron stevige taal in het parlement bezigde, de Londense politie reeds bezig was om een heel andere kant op te gaan, door meer de dialoog te zoeken met de protesterende burgers. Wat Cameron deed, noemen de Britten 'postering': een stevige houding uitstralen - ik bespeur het ook soms bij Rutte. Dat werkt in mijn ogen meestal contraproductief. De overheid en de politie zijn juist gebaat bij meer respect. Het opbouwen daarvan wordt bemoeilijkt door politici die constant op campagne zijn en meer bezig zijn met de volgende verkiezingen dan met de toekomst van de samenleving.'

Moderne communicatiemiddelen spelen ook een rol (beeldvorming in de massamedia, snelle 'organisatie-mogelijkheden' via sociale media). Zij kunnen het conflict aanwakkeren en bijdragen aan escalatie, maar ook zorgen voor meer begrip en contact tussen verschillende groepen. Wat betekent dit voor de bestuurder en de manier waarop hij gebruik kan maken van bijv. sociale media? Wordt de rol van moderne communicatiemiddelen overschat of onderschat door politici? Op welke manier(en) kunnen bestuurders media benutten bij preventie van sociale onrust?

'Dit is een ingewikkelde kwestie. Waarom? Sociale media zijn overal aanwezig. Ze spelen zeker een rol bij escalatie van sociale onrust en protestacties. Maar het is moeilijk om daar precies de vinger op te leggen. Soms zijn de verbanden heel evident. Dan denk ik bijvoorbeeld aan de protesten in Turkije in het Gezipark in Istanbul.

Aanvankelijk waren daar enkele honderden demonstranten bij betrokken. Maar toen de beelden van het brute politieoptreden via sociale media in heel Turkije rondgingen, groeide het aantal demonstranten met de dag. De ferme taal die Erdogan vervolgens begon te uiten, bleek een tegendraads effect te hebben. Wat lokaal vrij klein begon, groeide door de reactie van overheidszijde uit tot een breed landelijk protest tegen de Turkse regering in vrijwel alle grote steden van het land.'

'Het kan ook anders. Bestuurders kunnen sociale media gebruiken met het oog op de-escalatie.

Wanneer er bij diverse mensen een diep gevoeld wantrouwen tegen de politie en de ordediensten heerst, vormt dat een ingrediënt voor escalatie. Let op: een ingrediënt, geen recept.

Zo zijn twitterberichten heel geschikt om geruchten die de ronde doen te ontzenuwen door een paar nuchtere feiten er tegen over te stellen. Van belang is verder om contacten tussen verschillende groepen met tegengestelde opinies of belangen tot stand te brengen. Wanneer mensen bereid zijn om naar elkaars argumenten en drijfveren te luisteren, bij elkaar daarop doorvragen, komen de emoties vaak vrij snel tot bedaren en blijken veel mensen in staat te zijn om zich naar de ander toe heel redelijk op te stellen.'

'Of sociale media door bestuurders kunnen worden benut om signalen van sociale onrust tijdig op te vangen? Dit is moeilijk te zeggen, omdat de schijnbare onrust op sociale media zoals twit-

ter eigenlijk continu erg hoog is. Uit onderzoeken concludeer ik dat zeer heftige uitingen op sociale media de opgelopen emoties weliswaar goed weergeven, maar tegelijk geen betrouwbare indicatie vormen voor fysieke actie. Na een stevige tweet gaat niet iedereen ineens de straat op. Neem als voorbeeld de enorme heisa op sociale media rondom het Turkse jongetje Yunus dat een lesbisch stel als pleegouders had, waar de biologische moeder problemen mee had. Daarvoor ging uiteindelijk maar een bescheiden aantal mensen de straat op.'

'Waar politici op sociale media voor moeten waken, is het aanwakkeren van vuurtjes, bijvoorbeeld door op te roepen tot actie zonder daarbij aan te geven wat voor soort actie concreet wordt beoogd. Neem bijvoorbeeld het gedoe rondom de vrijlating van Volkert van der G. Al ruim van tevoren toonde de VVD zeer bezorgd te zijn over de maatschappelijke onrust die zijn vrijlating met zich mee zou brengen. De stampij die de 'crime-fighters' hierover maakten, kan iemand zomaar opvatten als een legitimatie om daadwerkelijk tot actie over te gaan tegen de rechterlijke macht of een andere overheidsinstantie. Ik zeg dit niet omdat ik tegen het twitteren door politici ben, maar wel omdat ik van mening ben dat politici zich meer bewust moeten zijn van het stellen van heldere grenzen.'

Kunnen de vaak ad hoc georganiseerde protestbijeenkomsten bij de komst van een AZC of een voorstel daartoe ook gezien of uitgelegd worden als een teken van groeiend onbegrip bij burgers over de (gangbare manier van) democratische besluitvorming?

'Inmiddels zijn er minstens vier plaatsen in het land die landelijke bekendheid hebben verworven door hevig protesten tegen de komst van een AZC in de gemeente: Steenbergen, Purme-

rend, Geldermalsen en de Rotterdamse wijk Beverwaard. Uiteraard zijn de situaties van plaats tot plaats verschillend. Vaak speelde bijvoorbeeld mee dat er 'gerommel' was binnen het College van B&W of dat er onenigheid bestond tussen lokaal bestuur en de landelijke overheid. Wanneer politici op het uit de hand lopen van deze situaties willen reflecteren, lijkt mij in de eerste plaats van belang dat zij zichzelf een spiegel voorhouden. In Beverwaard bijvoorbeeld was het Leefbaar Rotterdam die aanvankelijk akkoord was gegaan met het plan en vervolgens toch de onrust en verdeeldheid erover opstookte. En in Purmerend was het Wilders die een oproep deed tot ferm protest zonder daarbij een nadere afbakening of grenzen aan te geven. Dan is het weinig verbazingwekkend dat het uit de hand loopt. Kortom: het zou kunnen dat niet iedere politicus de mogelijke gevolgen van zulke oproepen tot acties overziet.'

'In Steenbergen was sprake van externe beïnvloeding. Daar zijn lessen uit getrokken. In andere gemeenten wordt nu gecontroleerd of bezoekers van de informatieavond daadwerkelijk in de gemeente woonachtig zijn. Over het plan in Geldermalsen deed het gerucht de ronde dat de gemeente het geld van de rijksoverheid goed kon gebruiken. Of dit klopt, heb ik niet kunnen verifiëren. Maar in combinatie met de zeer voortvarende aanpak van het college van B&W vormde dit blijkbaar een ongunstige cocktail, waardoor protesteerders zover gingen dat zij de raadsvergadering onmogelijk maakten. Ronduit schokkend is het om te horen dat raadsleden persoonlijk met de dood bedreigd zijn en extra beveiliging nodig hadden. Dat is tegelijk heel tragisch-ironisch te noemen, omdat Wilders zelf ook slachtoffer is van ernstige bedreigingen en onder strikte persoonlijke beveiliging zijn werk als Tweede Kamerlid moet doen. Je zou denken

dat je dan wel twee keer nadenkt en juist probeert te voorkomen dat andere politici daarmee ook worden geconfronteerd.'

Politiek is complexer geworden. Voor Tweede Kamerlid moet je haast een universitair diploma op zak hebben en voor gemeenteraadslid minimaal het werk en denkniveau van een HBO'er. Klopt het dat politici tegenwoordig te veel onderdeel geworden zijn van de elitaire bovenlaag van de samenleving en door het bredere publiek te weinig worden gezien als een volksvertegenwoordiger? Wat is uw commentaar bij deze ontwikkeling?

'Ik deel de analyse niet dat een elitaire bovenlaag de Nederlandse politiek steeds meer domineert. De afstand tussen burgers en politiek was altijd al groot en is de laatste decennia niet groter geworden, eerder kleiner. Wel kun je stellen dat de verschillen in opleidingsniveaus nieuwe zuilvormen aan het worden zijn.'

'Het ligt in dit geval wel een slag anders. Veel mensen geven aan dat zij het gevoel hebben dat zij als burgers niet door of in de politiek vertegenwoordigd worden. We merken dat onder meer aan een wildgroei van kleine one-issue partijen, zoals de Partij voor de Dieren en 50plus. Dat heeft weinig met elitarisme te maken. Volgens mij zijn het eerder gevolgen van individualisering en secularisering. Daardoor hebben traditionele politieke partijen de grootste moeite om een bepaalde groep mensen te vertegenwoordigen die een visie met elkaar delen. ChristenUnie en SGP vormen daarop een uitzondering. Maar bij de kiezers van PvdA en ook bij de SP kun je steeds minder van een herkenbare groep spreken. De kiezers stemmen op een partij vanwege de overeenstemming in standpunten – die na korte tijd overigens aan verandering onderhevig kan zijn. Of een partij maakt goede

sier met bepaalde *life-style-choices*. Zo speelt GroenLinks in op de duurzaamheidstrend en de VVD presenteert zich als de partij van de gezelligheid. Maar in het algemeen speelt politieke partijen het onvermogen parten om duidelijk te maken welke groep mensen zij representeren.'

De Manif pour tous (protest voor iedereen) – met demonstrerende jongeren en gezinnen tegen homohuwelijk, draagmoederschap – is een voorbeeld van een succesvolle demonstratie uit onverwachte hoek. Deze manifestatie werd door de Franse autoriteiten gemarginaliseerd (de politie sprak over 77500 mensen in Parijs en Bordeaux terwijl de organisatoren het over een half miljoen deelnemers hadden). De Franse krant Liberation betitelde het als een 'antihomo-processie'. In de Nederlandse media was er hoegenaamd geen aandacht voor. Dat zegt ook iets, toch?

'Protest uit de onverwachte hoek komt vaak van bewegingen die opponeren tegen het politieke establishment. Denk hierbij ook aan de *Tea Party* binnen de Republikeinse partij in de Verenigde Staten. En er zijn ook historische parallellen, zoals de Royalisten in Frankrijk en Orangisten in Nederland. Het komt ook wel doordat we veertig jaar lang eraan gewend zijn geraakt dat protesteren een zaak was van progressieven en meer links georiënteerde mensen. Die zag je de straat op gaan. Conservatievere en rechtseren mensen deden dat niet.'

'Het gebrek aan aandacht getuigt denk ik niet direct van politieke vooringenomenheid bij media. Want in het algemeen geldt dat 'nieuwe protesteers', uit welke hoek ze ook komen, nauwelijks aandacht krijgen. De demonstranten tegen gaswinning in Groningen zijn bijvoorbeeld ook nog niet te gast geweest bij 'De Wereld Draait Door'. Zoekend naar een verklaring, denk

ik dat het ook kan liggen aan het feit dat andersoortige protesten niet voortkomen vanuit de vakbeweging en daardoor moeilijker door de media worden opgemerkt. De *Prodemos*-beweging in Spanje kwam voort uit de Indignados ('verontwaardigen')-protesten: men was de mensenwaardige behandeling door de Spaanse regering beu. En de *Cinquestelle* in Italië werd pas twee of drie weken voor de verkiezingen door de media opgemerkt. Deze club hield curieuze bijeenkomsten, organiseerde bezettingen van pleinen, enzovoorts. Daar konden journalisten zich moeizaam een goed beeld bij vormen. Ze zochten ook naar degenen die leiding gaven aan dergelijke protestbewegingen, maar konden die niet bereiken. Simpelweg omdat de organisatie anders dan gebruikelijk was: niet top-down maar bottom-up. In Frankrijk had je bijvoorbeeld de *Nuit Debout* met haar nachtelijke vergaderingen. 's Nachts slapen normaliter de meeste journalisten. Ze moeten ze dit dan via via aan de weet komen. Dat heeft tijd nodig. Qua genre doet dit andersoortige protest sterk denken aan de *Occupy Movement* die protesteerde tegen de banken en andere financiële instellingen. Kortom, de media hebben moeite om dergelijke grassroots-bewegingen, zoals de *Manif pour tous*, snel en goed te kunnen duiden.'

U noemde al eerder het fenomeen Pegida in Duitsland. Dat is een voorbeeld van een atypische demonstratie in Duitsland, gelet op de historie van dit land. De verwijten van 'fascisme' en 'guttmensch' gaan over en weer. Wat adviseert u politici als het gaat over het reageren op atypische demonstraties op basis van de bevindingen van uw onderzoek?

'Essentieel is dat bestuurders – en eigenlijk geldt dat voor iedereen - niet deze bewegingen negeren of vanuit hun vooroordelen bejegenen, maar het gesprek ermee aangaan. Dat gaat niet

vanzelf. Je moet bijvoorbeeld informatie bij de organisatie zelf opvragen. Probeer ze beter te leren kennen, niet als buitenstaander, maar meer van binnenuit. Kijk of er deelgroepen binnen zo'n beweging bestaan, vraag naar hun visies, argumenten en drijfveren. Leidende vraag is: wat beweegt deze mensen? Probeer een eindje met ze mee te denken om beter te kunnen begrijpen wat hen drijft. Ik denk dat het een politicus enorm helpt om z'n eigen standpunt te kunnen bepalen en een modus te vinden om contact te onderhouden. Mensen van bewegingen zoals Pegida zijn niet compleet xenofob. Ze hebben vaak legitieme motieven voor hun bezwaren. Door ze te benaderen en met hen in gesprek te gaan, neem je extremere krachten de wind uit de zeilen. De legitieme doelen die zij voorstaan, zou je ook kunnen steunen. Op die manier voelen mensen zich niet langer buitengesloten, maar creëer je betrokkenheid en draagvlak voor een oplossing.'

Momenteel vraagt onderzoek naar de sociale onrust rondom de gaswinning in Groningen uw volledige aandacht. Van het gas uit de Groningse bodem hebben we allemaal geprofiteerd. We hebben er zogezegd de pijlerdam in de Oosterschelde en de Betuweroute mee gefinancierd. Van bodemtrillingen in Groningen was al langer sprake, maar politici in Den Haag kwamen pas in beweging toen de schade in Groningen meer zichtbaar werd en de inwoners van Groningen met zwaardere aardbevingen te maken kregen. Intussen was het vertrouwen van de Groningers in het Haagse beleid tot een dieptepunt gedaald. Welke opvallende bevindingen gerela-

teerd aan voorgaande vragen komt u tegen in uw huidige onderzoek?

'In mijn antwoord op een van de eerste vragen noemde ik al het gevoel van machteloosheid dat veel Groningers parten speelt. Dat vind ik heel zorgelijk. Protest hier in de provincie valt vrij beperkt waar te nemen. Maar het is er wel degelijk. Dat wil ik onderstrepen. Veel Groningers zien het indienen van een schadeclaim bij de NAM als een vorm van protest. Maar dat is geen democratisch protest. Het onttrekt zich aan de waarneming van het publiek. En democratisch protest zou er eigenlijk wel moeten zijn, gezien de ernst van de zaak. Nu gaan de gevoelens ondergronds smeulen als een veenbrand. Wie weet in welke vorm en op welk moment ze ineens aan de oppervlakte komen?'

'Politici uit alle partijen moeten onder ogen zien dat het Groningse probleem niet goed in de landelijke politiek is vertegenwoordigd. Dit vormt een potentiële bron van groot risico. Ruim 20.000 woningen per jaar lijden schade. De bewoners van deze woningen kun je toch niet in de kou laten staan? Wie biedt hen politiek perspectief? Welke politieke partij durft hiervoor de nek uit te steken? De rijksoverheid mag de zorgplicht voor deze Nederlandse staatsburgers niet afwentelen op de NAM. En dat lijkt ze tot op heden wel te doen. Daardoor keren steeds meer Groninger bestuurders zich tegen de rijksoverheid. Wie denkt dat het om een regionaal Gronings probleem gaat, slaat de plank mis. Het is een landelijk issue, want overal in het land brokkelt het draagvlak voor winning van delfstoffen af. Daarom is het zaak dat de rijksoverheid dit probleem goed aanpakt.'

¹ De afkorting *Pegida* staat voor 'Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes' (Patriottische Europeanen tegen de islamisering van het Avondland).

Populisme is populair. De rechts-nationalistische kandidaat voor het Oostenrijkse presidentschap kreeg bijna 50% van de stemmen. De voorverkiezingen in Amerika brengen Trump in beeld, Frankrijk heeft Le Pen, Verenigd Koninkrijk heeft Farage en Nederland Wilders. Allen beweren de stem van het volk te zijn, de ultieme vertolker van de volkswil.

Corry-Anne Everse, wetenschappelijk medewerker WI-SGP

Het volk regeert, maar hoe?

Volkssoevereiniteit, democratie en populisme, het gaat allemaal over het volk, maar hoe verhouden deze begrippen zich tot elkaar? In dit artikel bespreek ik volkssoevereiniteit in het licht van enkele paradigmatische ontwikkelingen, welke opvattingen over democratie daaraan ten grondslag liggen en wat er nodig is voor een goede democratie.

1. POPULISME

1.1 POPULISME EN DEMOCRATIE

“Vormen wij nog een volk dat baas is over zijn eigen grondgebied?”, schreef Wilders in zijn vo-

rige verkiezingsprogramma, “Wij zijn de enigen die zeggen: het moet maar eens afgelopen zijn. Nu weer baas in eigen land.” Het principe van volkssoevereiniteit wordt door hem zo toegepast dat de mening van het volk een-op-een door moet klinken in besluiten en sterk is gelinkt aan de natiestaatgedachte in territoriale termen. De inhoud van de volkswil staat dus centraal. Dat is typerend voor populistten die tegelijkertijd claimen dat zij de enigen zijn die die volkswil kunnen vertegenwoordigen. Het volk is in hun ogen homogeen, heeft één identiteit en daarom een eenduidig standpunt. De besturende klasse

wordt gekwalificeerd als een arrogante culturele elite, die de belangen van het volk stelselmatig negeert. Politici die een minderheid vertegenwoordigen, zoals een religieuze groep of sociale klasse, passen niet in dat plaatje, politieke partijen die dit institutionaliseren al helemaal niet. Verscheidenheid zaait verdeeldheid, wat een gevaar vormt voor de nationale eenheid.¹ Ingewikkelde procedures, vage compromissen en rechtsstatelijke waarborgen staan de echte oplossing van problemen in de weg en worden het liefst genegeerd. Zo wordt gediscussieerd of de Eerste Kamer niet moet worden afgeschaft. Die procedures en spelregels voor het democra-

De inhoud van de volkswil staat centraal. Dat is typerend voor populistten die tegelijkertijd claimen dat zij de enigen zijn die die volkswil kunnen vertegenwoordigen.

tisch debat garanderen juist een democratie waarin een transparante en zorgvuldige belangenafweging plaatsvindt.² De verabsolutering van volkssoevereiniteit door het populisme kan dus, hoe tegenstrijdig het ook klinkt, een gevaar vormen voor de democratie.³

1.2 MASSADEMOCRATIE

Het recht van verzet heeft een lange, protestants gefundeerde traditie, maar lijkt tegenwoordig uit te monden in een recht op massaal protest. In plaats van vergaderingen van kiesverenigingen bij te wonen of af te spreken met de lokale politici, verkiezen veel mensen met een politieke mening tegenwoordig de straat. Via so-

ciale media en apps lukt het gemakkelijk om veel mensen met dezelfde ideeën in korte tijd bij elkaar te krijgen. Deze vormen van het uiten van een politieke mening krijgen de laatste decennia steeds meer gestalte in een steeds massaler vorm. Protest tegen de komst van een azc wordt geuit in de vorm van leuzen, fysieke aanwezigheid en geweld. Maar ook vreedzame demonstraties zijn in trek: de miljoenenmars in Parijs na de aanslagen op Charlie Hebdo is daarvan een voorbeeld. Wanneer deze massaliteit soms ineens effectief blijkt te zijn doordat besluiten niet of vertraagd worden genomen, blijft een groep als *AZC-Alert* in de benen. Iedereen heeft stemrecht, maar als men tussentijds zijn stem verheft, is er verlegenheid onder politici wat daarmee te doen. De massaliteit van het algemeen stemrecht waartegen Groen van Prinsterer ooit protesteerde, lijkt dan als een boemerang terug te komen.

2. VOLKSSOEVEREINITEIT

2.1 SOEVEREINITEIT BETWIST

Volkssoevereiniteit hoort in het rijtje van rechtssoevereiniteit en goddelijke soevereiniteit. Politiek filosofen kunnen boekenkasten volschrijven over de verschillende begrippen, die een verwijzing inhouden naar de meta-juridische grond van gezag en recht.⁴ In Nederland is de keuze niet zonder meer op volkssoevereiniteit gevallen, wat alleen al blijkt uit zinsnede 'bij de gratie Gods', die elke wet siert. Volkssoevereiniteit als legitimatie voor het overheidsgezag en vervolgens voor de reden waarom we de wet moeten gehoorzamen, is tegenwoordig echter de gangbare benadering in de politieke en rechtswetenschap. De SGP wijst volkssoevereiniteit in deze betekenis af, maar gaat uit van goddelijke soevereiniteit. De overheid ontleent haar gezag niet aan het volk, maar aan God die de overheid als structuur ad interim gegeven heeft.⁵ Het feit dat

De volkssoevereiniteit die in voorgaande eeuwen zo zorgvuldig met allerlei waarborgen is vastgelegd moet plaatsmaken voor individuele soevereiniteit, maar hoe verhoudt zich dat tot elkaar?

de SGP niet vol liefde volkssoevereiniteit omarmt, maakt haar volgens sommigen een antidemocratische partij.⁶ Er lijkt dan geen discussie meer mogelijk te zijn over de legitimering van gezag, recht en overheid, terwijl er tegenwoordig juist getwijfeld wordt aan het gezag. Want waarom zou je de politie gehoorzamen als je het bijvoorbeeld inhoudelijk oneens bent met de strafbaarstelling van majesteitsschennis? De volkssoevereiniteit die in voorgaande eeuwen zo zorgvuldig met allerlei waarborgen is vastgelegd moet plaatsmaken voor individuele soevereiniteit, maar hoe verhoudt zich dat tot elkaar?

2.2 PEILINGEN, POLLS EN POLITIEKE BAROMETERS

Ook op een ander vlak is een extreme uitwerking van volkssoevereiniteit waar te nemen. Veel politieke partijen maken gebruik van tussentijdse opiniepeilingen onder hun kiezers. De uitkomsten worden direct verdisconteerd in de besluitvorming in het parlement. Ook de politieke barometers en voortdurende peilingen van Maurice de Hond worden scherp in de gaten gehouden. Politici en bestuurders die tussentijds naar de wil van het volk luisteren lijken geweldig democratisch bezig te zijn. Maar dat is zeer de vraag, want over welk volk hebben we het? *The man on the street* die gevraagd wordt om zijn mening kan nooit dezelfde zijn als degene op de steekproeftijden op kantoor zit. Bovendien wordt in de complexe juridische en bestuurlijke werke-

lijkheid verwacht dat juist de politici weloverwogen besluiten nemen. Dat met een referendum de goedkeuring voor een politiek besluit (door een minderheid van de kiesgerechtigden) onderuit kan worden gehaald terwijl de meerderheid van het parlement reeds voor had gestemd, doet geen recht aan die complexe werkelijkheid. Met dergelijke vormen van directe democratie komt de representatieve democratie in de knel.

2.3 POLITIEKE PARTIJEN IN DE PENARIE

Dat de representatieve democratie in de knel komt door directe democratie kan deels de oorzaak zijn van de huidige malaise bij de grote politieke partijen. De politieke partij als vertegenwoordiger en kanalisator van de belangen en meningen van de burgers wordt steeds minder als aangewezen route gezien om de discussie aan te gaan over goede besluitvorming. De PVV weet veel kiezers aan zich te binden zonder hen inspraak en partijlidmaatschap ervoor terug te geven. Steeds minder mensen zijn lid van een politieke partij en steeds minder leden zijn te porren voor een actieve rol in de politiek. Partijen halen allerlei trucjes uit de kast om kiezers betrokken te krijgen. Zo kunnen bij de PvdA binnenkort ook niet-leden stemmen over de vraag of Asscher, Aboutaleb of Samson de nieuwe lijsttrekker voor de Tweede Kamerverkiezingen wordt. In *de Volkskrant* werd zelfs de opinie gedeeld dat partijen als vehikel van democratie achterhaald zijn.⁷ Opties om via loting de democratie vorm te geven zijn volgens sommigen een aantrekkelijk alternatief.⁸ Ook dan schuurt het ene democratische middel met het andere.

3. DEMOCRATIE

3.1 WEERBARE DEMOCRATIE

Elke Nederlander van 18 jaar en ouder heeft kiesrecht, geen arme sloeber of vrouw uitgesloten. Zoveel hoofden, zoveel zinnen: alle menin-

gen zijn evenveel waard. Een marktplaats van ideeën, dat is de gedachte. Maar wat als een idee inhoudt dat er geen ruimte meer mag zijn voor andere ideeën? Dan brengt volkssoevereiniteit de democratie in gevaar.

De democratie beschermen tegen zelfmoord, ofwel het vormen van een weerbare democratie, is een onderwerp dat momenteel weer volop in de belangstelling staat. In het parlement wordt gediscussieerd over hoe de overheid moet omgaan met antidemocratische bewegingen.⁹ Bastiaan Rijpkema, die op dit onderwerp in december vorig jaar promoveerde, kreeg met zijn boek *Weerbare democratie. Grenzen van democratische tolerantie*, volop de aandacht. Want wat rechtvaardigt eigenlijk dat de democratie zichzelf niet mag afschaffen? Dat is de vraag waar Rijpkema in zijn boek als bij het probleem olifant drie rondjes al analyserend omheen loopt, vervolgens meegaat in een bepaald denkkader en andere denkkaders daaraan toetst en daarna weer van een afstand bekijkt. Wat maakt democratie het beschermen waard? Volgens Rijpkema is dat alleen aan de orde wanneer het democratische mechanisme van zelfcorrectie niet meer werkt. Ook antidemocratische partijen mogen volop meedoen aan de democratie en mogen allerlei besluiten arrangeren, maar één besluit kan niet genomen worden en dat is de beslissing om de democratie af te schaffen.¹⁰ In een democratie kan op besluiten altijd worden teruggekomen, wetgeving kan worden ingetrokken, maar het besluit om de democratie op te geven, is volgens Rijpkema onherroepelijk. Daarmee heeft hij een specifieke opvatting over democratie en over weerbare democratie, die afwijkt van het begrip *streitbare democratie*, dat in Duitsland een belangrijk constitutioneel begrip is.

De Duitse constitutie is gefundeerd op gelijke menselijke waardigheid, twee belangrijke poli-

tieke pijlers als uitwerking daarvan zijn *Chancengleichheit* en verbod van interne organisatie volgens het *Führerprinzip*.¹¹ Politieke partijen in Duitsland worden als grondwettelijke instellingen behandeld, waardoor de strikte staatkundige eisen van democratie en transparantie ook op hen van toepassing zijn. Wanneer dit begrip in Nederland toegepast zou worden, zouden de PVV wegens het ontbreken van interne democratie en de SGP doordat zij bij kandidaatstelling onderscheid maakte tussen mannen en vrouwen met een partijverbod zijn geconfronteerd. Dit is een heel ander begrip van democratie dan in Nederland en door Rijpkema wordt gehanteerd. In de volgende paragraaf leggen we deze opvattingen naast andere opvattingen over democratie.

3.2 WAT IS DEMOCRATIE?

Wat is democratie? Grofweg kan het denken over democratie onderverdeeld worden in enerzijds een formele benadering en anderzijds een meer materiële, inhoudelijke benadering van democratie. In de formele benadering staat democratie voor de gekozen regeringsvorm, het stelsel van regels en procedures die de menings- en besluitvorming ten behoeve van de regering van het land in goede orde laten verlopen.¹² De materiële benadering van democratie legt normatieve principes ten grondslag aan dat stelsel van

In een democratie kan op besluiten altijd worden teruggekomen, wetgeving kan worden ingetrokken, maar het besluit om de democratie op te geven, is volgens Rijpkema onherroepelijk.

regels. Over welke principes en beginselen dit dan zijn, kan lang gediscussieerd worden.

3.3 FORMELE BENADERING

Een heel formele benadering van democratie is de eis dat besluiten altijd door de helft-plus-één worden genomen. Maar zodra erover nagedacht wordt door wie, hoe en wanneer die besluiten moeten worden genomen, zit je middenin het staatsrecht. Vanuit staatsrechtelijk perspectief is democratie de typering van de manier waarop een overheidsverband geregeerd wordt, dus de regeringsvorm. Andere smaken van een regeringsvorm zijn oligarchie, dictatuur en theocratie.

Vanuit staatsrechtelijk perspectief is democratie de typering van de manier waarop een overheidsverband geregeerd wordt, dus de regeringsvorm. Andere smaken van een regeringsvorm zijn oligarchie, dictatuur en theocratie.

Deze formele benadering gaat dus voorbij aan de inhoud van de democratie, maar kijkt alleen naar de organisatievorm. Er is een groot geloof in de zelfcorrigerende werking van democratie. Onwelkome meningen worden bijvoorbeeld door het mechanisme van periodieke verkiezingen vanzelf gecorrigeerd, maar met een uitzondering, namelijk de afschaffing van de democratie. De afschaffing van de democratie in de formele benadering ziet op het afschaffen van de huidige regeringsvorm. Een voorbeeld daarvan is een partij die de sharia inclusief islamiti-

sche theocratie zou willen invoeren. Dit is niet geheel ondenkbeeldig; in Turkije is de partij Refah verboden omdat zij een theocratisch politiek regime nastreefde. Volgens het mensenrechtent Hof in Straatsburg was dit verbod gerechtvaardigd. De benadering van Rijkema zou ertoe leiden dat zo'n partij wel zou mogen deelnemen aan het parlementaire stelsel, maar dat wanneer de partij zou voorstellen het besluit te nemen om een islamitische theocratie in te voeren, dat besluit niet genomen zou mogen worden.¹³ De vraag is dan of het niet te laat zal zijn wanneer je wacht tot het besluit daadwerkelijk dreigt te worden genomen.

3.4 MATERIËLE BENADERING

Een democratie waarin wel de inhoud en kwaliteit van de mening telt, geeft het democratiebegrip onmiskenbaar een inhoudelijke maatstaf mee. Die normering is er echter in veel smaken:

A. Volkssoevereiniteit

Sommigen definiëren democratie als de meerderheidsregel plus volkssoevereiniteit.¹⁴ Degenen die de SGP verwijten antidemocratisch te zijn, hangen deze definitie van democratie aan. We hebben in paragraaf 2.1 gezien dat volkssoevereiniteit sowieso een betwistbaar begrip is en tegenwoordig praktisch wordt ondermijnd.

B. Beginselendemocratie

Degenen die democratie zien als onlosmakelijk verbonden met bepaalde grondbeginselen, geven democratie een morele lading mee. Hoogleraar Van den Bergh, wiens oratie uit 1936 zeer bekend was en weer is, was de eerste in Nederland die een beginselendemocratie verwoordde: "Naar mijn mening is het diepste wezen der democratie zelfs veeleer in haar verdraagzaamheid, in haar eerbied voor de persoonlijkheid van iederen mens te vinden, dan in het meerder-

heidsbeginsel.”¹⁵ Interessant is dat hij hieraan twee onaantastbare beginselen ontleent: geestelijke vrijheid en gelijkheid voor de wet.¹⁶ In deze beginselen resoneert de bestaansgeschiedenis van Nederland. Gelijkheid voor de wet houdt in dat de wet in gelijke gevallen gelijk wordt toegepast, willekeur is uit den boze. “Partijen, die deze pijlers van onze staat aantasten, zijn zijn vijanden”, aldus Van den Bergh.¹⁷ Het partijverbod is volgens hem een van de middelen waarmee een partij die deze beginselen niet in acht neemt, bestreden kan worden. Het criterium voor het partijverbod is de strijd met de goede zeden, ingevuld door “de christelijke religie en zedeleer”.¹⁸

C. Vrijheid en gelijkheid

Tegenwoordig is geestelijke vrijheid ontdaan van zijn sacraliteit en gelijkheid voor de wet van zijn gelijke toepassing. Vrijheid en gelijkheid worden als absoluut en individueel aangemerkt, waarop de staat geen inbreuk mag maken. Dat is de omgekeerde wereld van de garantie dat de staat geestelijke vrijheid waarborgt en een wet in gelijke gevallen gelijk toepast. Dit heeft te maken met de ideologische uitbreiding van politieke democratie naar maatschappelijke democratie: democratie wordt nagestreefd in alle samenlevingsverbanden.¹⁹ De vrijheid van vereniging, waaronder de meeste politieke partijen vallen, hield lang de deur dicht voor het ingrijpen in politieke partijen. De laatste jaren worden politieke partijen echter steeds meer aangemerkt als een statelijke actor die aan dezelfde eisen dient te voldoen als de staatsorganisatie zelf. Transparantie, democratische organisatie en non-discriminatie zijn volgens dit denkbeeld steeds meer van toepassing op alles wat zich maar enigszins manifesteert in het publieke domein. Dit kan weer gelinkt worden aan ideeën over een deliberatieve samenleving, waarin elke

Vrijheid en gelijkheid worden als absoluut en individueel aangemerkt, waarop de staat geen inbreuk mag maken. Dat is de omgekeerde wereld van de garantie dat de staat geestelijke vrijheid waarborgt en een wet in gelijke gevallen gelijk toepast.

mening evenveel waard is en er altijd gediscussieerd moet blijven worden omdat de waarheid toch niet te vinden is. Dan zit je middenin post-moderne gedachten over de relativiteit van de waarheid.

Dat er morele keuzes ten grondslag liggen aan de keuze voor materiële democratie in deze betekenis kwam duidelijk naar voren in de rechtszaken rond het SGP-vrouwenstandpunt. Daarin verschilden de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State en de Hoge Raad fundamenteel van mening over de democratische waarden van ons politieke bestel. De Raad van State ziet politieke partijen als maatschappelijke actoren, die in alle vrijheid het democratische proces van meningsvorming kunnen vormgeven, ook al zijn de uitkomsten daarvan niet altijd politiek correct.²⁰ Hierin weerklinkt de formele democratieopvatting. De Hoge Raad meende echter dat politieke partijen en dus ook de SGP tot de staatsfeer behoren en daarmee moeten voldoen aan de gelijkheidseis ten koste van het vrije democratische proces. Daarmee is niet meer gelijkheid voor de wet à la Van den Bergh het uitgangspunt, maar een neomarxistische idee van gelijkheid dat tot in de haarvaten van de samenleving lijkt te moeten doordringen. Gelijkheid voor de wet heeft oog voor ongelijke geval-

len in hun mate van ongelijkheid, maar de neomarxistische gelijkheidsideologie wil gelijkheid via de wet bereiken en ongelijke gevallen gelijk behandelen. Het is overigens bijzonder dat de recente interne democratisering bij de SGP met stemrecht over moties en lijsttrekker op weinig weerstand stuitte. In feite vloeit de eis van interne democratisering voort uit hetzelfde ideologische idee over maatschappelijke democratisering als de gelijke behandeling van vrouwen.

D. Rechtsstatelijke beginselen

Een andere inhoudelijke invulling aan democratie wordt gegeven door degenen die beginselen bij democratie betrekken die meer rechtsstate-

Gelijkheid voor de wet heeft oog voor ongelijke gevallen in hun mate van ongelijkheid, maar de neomarxistische gelijkheidsideologie wil gelijkheid via de wet bereiken en ongelijke gevallen gelijk behandelen.

lijk van aard zijn. Het respecteren van de grondrechten, van de vrijheden van minderheden en van rechtsgelijkheid, rechtszekerheid en legaliteit zijn de voorwaarden waaronder de wil van de meerderheid mag beslissen. Omdat macht onvermijdelijk corrupteert, ook in de handen van velen, zijn er *checks and balances* nodig om de mensen met macht te controleren. Velen scharen deze waarborgen onder het begrip rechtsstaat, anderen zien het als inherent aan de democratie. Zo ook Spruyt in zijn boek *Voor religie en vrijheid* waarin hij in lijn met Polybius en Plato een inperking van democratie, 'een be-

sef van het sacrale', noodzakelijk acht om van echte democratie te kunnen spreken.²¹

E. Seculiere argumentatie

Van een andere aard was het verwijt van J.M. den Uyl in augustus 1984. Hij zei dat SGP en ook wel RPF en GPV partijen waren met ondemocratische trekken; zij beriepen zich op religieuze, niet-verifieerbare bronnen aldus Den Uyl. Hieraan ligt de vooronderstelling ten grondslag dat publieke redevoering alleen met puur rationele argumenten mag worden gevoerd. Wanneer dit met een beroep op John Stuart Mill wordt beweerd, is dat uiteindelijk even niet-verifieerbaar als een beroep op de Bijbel. Sterker nog, het is juist verhelderend wanneer bronnen van ideologische uitgangspunten in het debat genoemd worden; dat geeft het debat meer kleur en diepgang. Bovendien zouden redenen die de angstgevoelens in de samenleving vertolken, evengoed als ondemocratisch moeten worden aangemerkt. En dan zijn we weer terug bij het populisme, waarmee deze beschouwing is begonnen.

CONCLUSIE

Uit het voorgaande blijkt wel dat het verwijt 'on-democratisch' of 'antidemocratisch' op allerlei ideeën over moraal en gezag kan berusten. De SGP staat volgens haar laatste notitie voor geestelijke vrijheid en gelijkheid voor de wet, wat overeen komt met de visie die rechtsgeleerden als Van den Bergh in de jaren '30 ook huldigden. In dat licht is het verwijt ondemocratisch of antidemocratisch te zijn toch wel wat merkwaardig. Partijen met populistische inslag of die met directe democratische middelen de representatieve democratie om zeep willen helpen, kan hetzelfde verwijt worden gemaakt. Het hangt er maar net van af welke interpretatie van democratie je hanteert. Het ontmaskeren van de de-

mocratieopvatting van de ander en het expliciteren van eigen opvatting is daarin verhelderend en verdiept het debat. Volgens mij kan dan het beste uitgegaan worden van een formeel democratiebegrip met ruimte voor afwijkende minderheidsopvattingen zoals de Raad van State die hanteert. Met het waarborgenarsenaal dat de rechtsstaat biedt, kunnen vervolgens bedreigende krachten al in een veel eerder stadium verboden of gestraft worden, zoals de relschoppers in Geldermalsen gestraft worden omdat hun gedrag volgens de rechter 'de Nederlandse samenleving diep in de fundamenteën van onze rechtsstaat' heeft geraakt.²² Democratie kent zijn grenzen, in de bedding van de rechtsstaat.

Mede n.a.v. Bastiaan Rijpkema,
Weerbare democratie.

De grenzen van democratische tolerantie;
uitgeverij Nieuw Amsterdam, 2016,
335 blz., € 24,99

¹ Frans Becker (red.), *Politieke partijen op drift* (Amsterdam 2003), p. 91.

² Zie paragraaf 3.3 voor een uitwerking van deze formele benadering van democratie.

³ Bastiaan Rijpkema, *Weerbare democratie. Grenzen van democratische tolerantie* (Amsterdam 2016), p. 40.

⁴ Van der Pot-Donner, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht* (Zwolle 1989), p. 150.

⁵ J.A. Schippers (red.), *Gerechtigheid verhoogt een volk* (Apeldoorn 2016), p. 221.

⁶ A. Schuster, *Public reason and religious argument* (Groningen 2009), p. 163.

⁷ Geerten Waling, 'Partij is achterhaald vehikel democratie', *Volkskrant* 24 mei 2016.

⁸ David van Reybroeck, *Tegen verkiezingen* (Amsterdam 2013).

⁹ Zie voor een uitgebreide notitie hierover, Kamerstukken II, 2014–2015, 29 279, nr. 226.

¹⁰ Bastiaan Rijpkema, *Weerbare democratie. Grenzen van democratische tolerantie* (Amsterdam 2016), p. 148.

¹¹ Derk Bunschoten, 'Politieke partijen in Duitsland', in: Hansko Broeksteeg, Ronald Tinnevelt (red.), *Politieke partijen als anomalie van het Nederlandse staatsrecht* (Zwolle 2015), p. 226.

¹² J.A.O. Eskes, *Repressie van politieke bewegingen in Nederland*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1988, p. 565.

¹³ Bastiaan Rijpkema, *Weerbare democratie. Grenzen van democratische tolerantie* (Amsterdam 2016), p. 204.

¹⁴ A. Schuster, *Public reason and religious argument* (Groningen 2009), p. 163.

¹⁵ George van den Berg, *De democratische Staat en niet-democratische partijen* (Amsterdam 1936), p. 8.

¹⁶ Van den Berg (1936), p. 19-20.

¹⁷ Van den Berg (1936), p. 25.

¹⁸ Van den Berg (1936), p. 15.

¹⁹ Zie voetnoot 52 in Van der Pot-Donner, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht* (Zwolle 1989), p. 167.

²⁰ Wouter Veraart, 'Twee concepties van politieke partijen', in: Hansko Broeksteeg, Ronald Tinnevelt (red.), *Politieke partijen als anomalie van het Nederlandse staatsrecht* (Zwolle 2015), p. 104.

²¹ Bart Jan Spruyt, *Voor religie en vrijheid. Protestantse teksten over rechtsstaat, tolerantie en christelijk burgerschap* (Apeldoorn 2015), p. 36.

²² <https://www.rechtspraak.nl/Organisatie-en-contact/Organisatie/Rechtbanken/Rechtbank-Gelderland/Nieuws/Paginas/Gevangenisstraffen-en-werkstraf-voor-geweldplegers-Geldermaalen.aspx>.

RietvelddeJong
accountants en belastingadviseurs

RietvelddeJong
interim consultancy

Burgemeester Uilkensstraat 24
2861 AE Bergambacht
Telefoon: 0182 – 64 54 54
Fax: 0182 – 35 76 55

UW BEDRIJF IS ONZE ZORG!

VAN LAAR REKLAME | GROOT FORMAAT PRINTS

SCHAAL 1:1 OF GROTER?

ONTWERP & REALISATIE VAN:

| Autobelettering | Reklameborden | Gevelreklame |
| Lichtreklame | Bouwborden | Drukwerk | Reklamezuilen |
| Promotiekleding | Relatiegeschenken | Groot formaat prints
| Presentatiesystemen | Vlaggen- en vlaggenmasten |

VAN LAAR
REKLAME

Bellstraat 15 | 3771 AH Barneveld
(T) 0342 - 400 968 | (F) 0342 - 400 469
(E) info@vanlaarreklame.nl | (I) www.vanlaarreklame.nl

De European Christian Political Foundation werkt aan versterking van het christelijk geluid in Europa. Doet u mee en steunt u ons?

De ECPM, de European Christian Political Movement, is inmiddels een bekend begrip. Zoals de SGP het WI kent, zo is vanaf februari 2011 de CPFE het 'WI' van de ECPM. De CPFE organiseert evenementen in heel Europa en haar publicaties staan ten dienste van Europese Christelijke politiek.

Ondersteuning

De CPFE ontvangt Europese subsidie met de voorwaarde dat 15% van de CPFE begroting moet komen uit eigen fondswerving. Elke euro die de CPFE ontvangt levert dus bijna 6 euro op voor christelijke politiek in Europa. Uw steun is van harte welkom op rekening (IBAN) **NL75RAB00153731095** t.n.v. CPFE te Amersfoort. CPFE is **ANBI** geregistreerd. Info@cpfe.eu

Komende evenementen:

- *Christianity and the Future of our Societies* / 15 - 19 August | Leuven, Belgium | Voertaal: **Engels** info en opgave: www.cfs2016.org
- *The European Economic Summit 2016* / 7 - 9 September 2016 | Amsterdam, the Netherlands | "Business and Economics Promoting Justice, Integrity and Human Flourishing." Voertaal: **Engels** info en opgave: www.economicssummit.eu

De tirannie van de participatie

Als de laatste maanden één thema scheuringen in vriendschappen en families veroorzaakte, was dat het Oekraïne-referendum. Dus geheid dat ook u en ik nu onenigheid krijgen. Maar laten we proberen nog eenmaal in goede harmonie na te denken over de waarde van politieke participatie door middel van referenda.

Als politieke partij juich je politieke betrokkenheid toe. Alleszins wenselijk dat de boer, de burger en de buitenman zich actief mengt in het publieke en politieke debat, nietwaar? Door de bank genomen klopt dat zondermeer. Toch zijn er grenzen aan de waarde en wenselijkheid van sommige vormen van politieke participatie. Dit geldt bij uitstek voor referenda, met het Oekraïne-referendum als schoolvoorbeeld.

Een fundamenteel bezwaar tegen politieke participatie door middel van referenda is dat de gekozen vertegenwoordiger van het volk, en van Hogerhand, het mandaat ontvangt om politieke beslissingen te nemen.

Ook over internationale verdragen. Trouwens, meer praktisch gezien, hoe beeld- en keuzebepalend was de opkomstdrempel eigenlijk?

De uitslag van het raadgevende referendum is bekend. Een minderheid van de kiesgerechtigden ging daadwerkelijk stemmen, maar een meerderheid van die stemmers 'dwong' politiek Den Haag om de regering te 'dwingen' voorlopig niet akkoord te gaan met dit associatieakkoord. Zo heeft dit referendum een effect dat maar weinig andere vormen van politieke participatie is vergund.

Die grote invloed is op zichzelf niet verkeerd. De inhoudelijke publieke discussie over 'Europa' en de waarde van associatieakkoorden ook niet. Maar wát een paardenmiddel om dat debat te creëren. En mochten in dat debat de nuance en inhoud ook nog eens ondersneeuwen, dan leidt politieke participatie zomaar tot een tirannie van de meerderheid. Of moet ik zeggen: de tirannie van een minderheid?

Henri Krooneman,
*Beleidsmedewerker Buitenlandse Zaken
voor de SGP-fractie in de Tweede Kamer*

De Europese Unie is uniek. De EU-lidstaten, met hun permanente coördinatie op elk beleidsterrein en hun krachtige gemeenschappelijke instellingen in Brussel, Luxemburg en Straatsburg, zijn veel nauwer geïntegreerd dan de leden van andere internationale organisaties. Maar nochtans is de EU geen federale staat, zij vormt geen Verenigde Staten van Europa.

Door Todd Huizinga, directeur 'International Outreach' van het Acton Instituut

Global Governance: de essentie van de Europese Unie

Maar wat is de EU dan wel? Dat is eigenlijk niet precies te zeggen. De EU-lidstaten hebben, om een ongekende mate van vrede, stabiliteit en welvaart te realiseren, grote delen van hun soevereine bevoegdheden overgedragen aan de supranationale EU-instellingen, die boven het niveau van de lidstaten functioneren. Kortom, het is een supranationaal project.

Hierbij is wel van belang dat we ons realiseren dat het in de Europese Unie niet alleen over Eu-

ropa gaat. De EU ziet haar supranationale aanpak als een model voor een nieuw type wereldorde. Het eigenlijke doel van de EU is de invoering van een systeem van global governance – wat inhoudt dat zij haar vorm van supranationaal bestuur wereldwijd wil uitrollen.

WAT IS GLOBAL GOVERNANCE?

Net als de EU is global governance moeilijk te omschrijven. Ik zou global governance zo definiëren:

Global governance is de poging om een wereldwijde rechtsorde te bereiken, om een ongeken- de mate van wereldwijde vrede, stabiliteit en welvaart te realiseren door middel van de ontwikkeling van een steeds uitgebreider netwerk van internationale instellingen en organisaties, die een steeds groter corpus van internationaal recht beheren, dat natiestaten niet alleen in hun buitenlands beleid, maar ook in aanzienlijke delen van hun binnenlands beleid bindt.

Op het eerste gezicht zijn er vele goede redenen te bedenken waarom het ontwikkelen van een systeem van global governance een goed idee is. Voormalig Europees Commissaris voor handel Pascal Lamy zei het als volgt: "Het einde van de koude oorlog verrastte iedereen Een nieu-

De EU ziet haar supranationale aanpak als een model voor een nieuw type wereldorde. Het eigenlijke doel van de EU is de invoering van een systeem van global governance – wat inhoudt dat zij haar vorm van supranationaal bestuur wereldwijd wil uitrollen.

we wereldorde was aan het ontluiken. En toch was er onvoldoende nagedacht en gediscussieerd over zijn governance-structuren Globale uitdagingen eisen globale oplossingen en deze kunnen alleen met de juiste global governance tot stand komen..."

Maar is global governance echt zo veelbelovend als zijn voorstanders doen geloven? Mijn overtuiging is dat de ideologie en de praktijk van global

governance, zoals men deze in de EU waarneemt, zeer moeilijk te rijmen zijn met de christelijke visie op de menselijke persoon. Ik zal proberen om dat aannemelijk te maken door eerst de visie op de mensenrechten en regeringsmacht, die in de ideologie en de praktijk van global governance impliciet is, te onderzoeken. Vervolgens zal ik besluiten met enige opmerkingen over de gevolgen van global governance voor de westerse democratie en zelfbestuur.

GLOBAL GOVERNANCE, DE EU EN MENSENRECHTEN

Als men de activiteiten van de EU in verband met de mensenrechten enige tijd observeert, wordt het onmiddellijk duidelijk dat de EU een doordringende zorg voor precies die mensenrechten heeft die voor velen in onze post-christelijk Avondland de belangrijkste zijn: de rechten van de vrouw, de rechten van het kind en de rechten van lesbiënes, homoseksuelen, biseksuelen, transgenders en interseksuelen (LGBTI-rechten).

Natuurlijk, wat je over de mensenrechten gelooft, hangt sterk samen met wat je over de mens gelooft. En juist op dit punt heeft in de westerse cultuur een transformatie van levensbeschouwing plaatsgevonden: een zich afwenden van een wezenlijk joods-christelijke cultuur tot een seculiere cultuur die in relativisme, vooruitgang, voortdurende verandering en keuzevrijheid geworteld is. Deze levensbeschouwing heeft de visie op de mensenrechten diepgaand beïnvloed. In Europa vond deze transformatie ongeveer gelijktijdig plaats met de ontwikkeling van het ideologisch concept van de global governance. Zij is er dan ook nauw mee verbonden. Op basis van de idee van de absolute autonomie van het individu – waarbij het begrip keuzevrijheid wordt geradicaliseerd – zijn de nieuwe mensenrechten transformatief en bevrijdend; precies zoals de global governance ideologie, die daarmee hand in hand gaat.

TRANSFORMATIEF EN BEVRIJDEND

Maar wat wordt in dit verband bedoeld met 'transformatief en bevrijdend'? En op welke manier hangt dit met global governance samen? Dit zal ik met een parallel toelichten. De global governance beweging wil de wereld naar het beeld van de globalisten veranderen en daarbij de volkeren van hun traditionele loyaliteiten aan lokale gemeenschappen en natiestaten bevrijden. Parallel hiermee is de primaire doelstelling van het EU-mensenrechtenbeleid om de mensen te bevrijden van basale instellingen - zoals het gezin en de kerk - die een verbintenis impliceren aan een objectief geldige zedelijkheid en een wezenlijk onveranderlijke menselijke natuur. De mensenrechten, zoals de EU deze ziet, promoten een herdefiniëring van de mensen als autonome individuen die zich in hun mens-zijn ingrijpend kunnen *transformeren* op basis van hun volledig onafhankelijke keuzevrijheid en zich daardoor

Het is vooral ironisch hoe aan de religie, in het Westen de bron van de idee van objectieve waarheid, door de relativisten slechts relatief subjectieve geldigheid wordt gehecht, terwijl aan LGBTI-rechten de status van objectieve, universele waarheid toegekend wordt.

bevrijden van de beperkingen van traditionele sociale verbanden. In het geval van de rechten van vrouwen en kinderen gaat het om de bevrijding van de beperkingen van de familie en van de zorg voor elkaar - een basisbehoefte van ieder mens. In het geval van LGBTI-rechten staat het transformerende aspect centraal: de gedachte van de flexibele, zelf-gedefinieerde genderidentiteit bevrijdt de mens niet alleen van morele begrenzings, maar ook van de empirische werkelijkheid dat ieder mens ofwel een man, ofwel een vrouw is.

IRONISCHE PARADOX

De idee van de 'universaliteit van de mensenrechten' speelt een fascinerende rol in het bevorderen van deze relativistische opvatting van de mensenrechten. Een verklaring van de EU-Ministerraad van Buitenlandse Zaken uit 2013, getiteld 'Ontwerp-richtsnoeren voor de bevordering en de bescherming van het genot van alle mensenrechten door lesbiennes, homoseksuelen, biseksuelen, transgenders en interseksuelen (LGBTI),' verklaart dat 'de EU hecht aan het beginsel van de universaliteit van de mensenrechten en wijst er nogmaals op dat geen enkele vorm van discriminatie, met inbegrip van discriminatie van LGBTI, op grond van seksuele gerichtheid of genderidentiteit, kan

worden gerechtvaardigd door culturele, traditionele of religieuze waarden.' Het duurt slechts een paar momenten van reflectie om te beseffen wat deze uiterst generaliserende verklaring, door de ministers van Buitenlandse Zaken van alle EU-lidstaten goedgekeurd, in essentie stelt: LGBTI-rechten worden als absoluut en altijd geldig verklaard, terwijl culturele, traditionele of religieuze waarden impliciet gerelativeerd worden. Het is vooral ironisch hoe aan de religie, in het Westen de bron van de idee van objectieve waarheid, door de relativisten slechts relatief subjectieve geldigheid wordt gehecht, terwijl aan LGBTI-rechten de status van objectieve, uni-

De overdreven ambities voor global governance schofferen ook de grenzen die een effectieve democratische verantwoordingsplicht aan iedere regeringsmacht zou opleggen.

versele waarheid toegekend wordt – nota bene: door de onwetende voorstanders van een levensbeschouwing die het bestaan van objectieve, universeel-geldige waarheid beslist ontkend. Nu voltrekt zich de herdefiniëring van de mensenrechten niet alleen in Europa, maar ook met een adembenemend tempo in de Verenigde Staten, Canada en elders in de wereld. Maar het kenmerkende onderscheid is dat het transformerende en bevrijdende mensenrechtenparadigma in de Europese Unie een passend uitvloeisel is van het transformerende en bevrijdende global governance project dat het fundament van het hele EU-project vormt.

GLOBAL GOVERNANCE, DE EU EN DE ROL VAN DE OVERHEID

Dit brengt ons tot het thema global governance, de EU en de rol van de regeringsmacht. De doelstellingen die de EU hoopt te bereiken via global governance brengen met zich een opdringerige en doordringende rol voor de regeringsmacht mee. De overdreven ambities voor global governance bruuskeren niet alleen de beperktheid van de menselijke natuur die het christelijke wereldbeeld voluit erkent, maar schofferen ook de grenzen die een effectieve democratische verantwoordingsplicht aan iedere regeringsmacht zou opleggen. Niets kan dit beter demonstreren dan het lezen van EU-verklaringen over de doelstellingen inzake duurzame ontwikkeling (ook bekend als Sustainable Development Goals, SDG's). De SDG's zijn de opvolgers van de Millennium Development Goals (MDG's), die door onderhandelingen in VN-verband werden opgesteld in het kader van de zogenaamde 'post 2015'-agenda.

De post-2015-agenda, waarschijnlijk het tot nu toe hoogst aangeschreven global governance-project van de VN, markeert de kern van het bestaansrecht van de EU: het opbouwen van de structuren voor global governance, om een wereld te realiseren die beter is dan de meeste mensen zich durven voor te stellen. Op een extravagante manier verklaart de Raad van de Europese Unie het volgende over de SDG's:

'De post 2015-agenda moet derhalve de drie dimensies van duurzame ontwikkeling op evenwichtige wijze integreren in alle onderdelen ervan, zorgen voor samenhang en synergieën, en ingaan op onderlinge verbanden in de doelstellingen en streefcijfers. Ook is het van cruciaal belang ervoor te zorgen dat de agenda een op rechten gebaseerde aanpak volgt, die alle men-

senrechten omvat, en dat hij bestaande multilaterale overeenkomsten, verdragen, afspraken en processen in acht neemt en ondersteunt en hierop voortbouwt....De agenda mag niemand over het hoofd zien. Met name moet, zonder discriminatie, worden voorzien in de behoeften van de meest kansarmen en kwetsbaren, onder wie kinderen, ouderen en personen met een beperking, alsmede gemarginaliseerde groepen en inheemse volken, en moet worden tegemoetgekomen aan de aspiraties van jongeren. Wij moeten ervoor zorgen dat niemand, waar hij of zij ook woont en ongeacht etnische herkomst, geslacht, leeftijd, handicap, godsdienst of overtuiging, ras of een andere status, verstoken blijft van mensenrechten en economische basiskanalen. Wij benadrukken het essentiële belang van hoogwaardig onderwijs, universele gezondheidszorg en sociale bescherming voor iedereen als kernelementen voor het tot stand brengen van duurzame ontwikkeling.'

MESSIAANSE RETORIEK

Deze taal klinkt ons haast Messiaans in de oren. De verklaring schrijft aan de politiek en de 'governance' een quasi-zielen-reddende kracht toe. Net als bij het mensenrechtenbeleid van de EU, onthullen zulke EU-verklaringen over de 'post-2015-agenda' een diepgeworteld, ideologisch, transformatief en bevrijdend, relativisme dat de

Alles wat traditioneel, alles wat godsdienstig, alles wat waar is, moet telkens opnieuw onderhandeld en vastgesteld worden. Dan wordt alles onzeker, met inbegrip van de kwestie, 'wat zijn mensenrechten?'

traditioneel joods-christelijke erkenning van de menselijke feilbaarheid aan de kant schuift om haar te vervangen door een activistisch global governance-geloof dat de wereld kan transformeren en de mens zal bevrijden van de beperkingen van traditie, cultuur en religie.

GLOBAL GOVERNANCE, WESTERSE DEMOCRATIE EN ZELFBESTUUR

Uiteindelijk plaatst de ideologie van global governance de westerse democratieën voor een morele strijd over de kwestie wie het recht heeft om te regeren. 'De botsing tussen global governance en de democratische soevereiniteit', zoals John Fonte van het Amerikaanse Hudson Instituut stelt, 'is een morele strijd om de eerste beginselen van de overheid en de politiek.' 'Wie regeert? Wie bepaalt de wet waaronder we zullen leven? Zullen [mensen] leven onder [hun eigen democratische staatsbestel], of onder de 'evoluerende normen van internationaal gewoonterecht?'" In zijn boek *Sovereignty or Submission* dringt Fonte door tot de essentie van wat een effectief global governance-systeem zou betekenen voor degenen die zelfbestuur koesteren: 'de global governance agenda ... zou de macht verschuiven van democratieën naar supranationale instellingen en regels, en dus strenge beperkingen opleggen aan democratische besluitvorming in onafhankelijke staten.'

ONHEILSPELLEND SCENARIO

Dit wordt duidelijk als we nogmaals kritisch naar de herdefiniëring van de mensenrechten kijken, die de EU en anderen momenteel nastreven. Er wordt onomwonden verklaard dat de nieuwe mensenrechten universeel, niet onderhandelbaar en een topprioriteit van de global governance agenda zijn. Maar tegelijk zijn deze gebaseerd op een relativistische, post-christelijke herwaardering van alle waarden, ofwel: een af-

wijzing van alle opvattingen die zich willen baseren op onveranderlijke, duurzame, objectieve waarheid. Alles wat traditioneel, alles wat godsdienstig, alles wat waar is, moet telkens opnieuw onderhandeld en vastgesteld worden. Dan wordt alles onzeker, met inbegrip van de kwestie, 'wat zijn mensenrechten?' Zo wordt het onvermijdelijk dat de mensenrechten zèlf opnieuw bepaald moeten worden – en dat zal gebeuren door niemand anders dan degenen die over de politieke macht beschikken. Bovendien is het zo dat deze politieke macht eigenlijk alleen door dwang bereikt en vastgehouden kan worden, zodra men eenmaal het geloof in de objectieve waarheid heeft opgegeven en het relativisme omarmt. In een wereld zonder waarheid is er immers geen objectief herkenbare basis voor de vredelievende overtuiging volgens democratische beginselen. In principe kan geen enkele relativist verre zijn van de beroemde uitspraak van Mao Tse-Tung: 'Politieke macht groeit uit de loop van een geweer'. Precies zo onheilspellend is het dat er in een wereld zonder waarheid geen gezaghebbende objectieve basis is voor het beperken van politieke macht nadat die macht eenmaal is verworven – of moet ik zeggen: veroverd.

ONTHULLENDE WAARHEID

Merk op dat op deze manier de overheid van een leverancier van 'universele mensenrechten' plotseling verandert in een overheid als gebieders. Het problematische is namelijk dat door het wereldwijde bereik van communicatienetwerken, reizen, handel en ideeën, de overheid zich als gebieders ook geografisch uitbreidt. Zoals de macht van de overheid om te bepalen wat de mensenrechten zijn in principe onbeperkt is, zo wordt het ook onmogelijk om de macht van de overheid tot een

bepaald geografisch gebied of een bepaald volk te beperken. Volgens dit paradigma resteert global governance als de enige rationele optie, waarbij de nationale soevereiniteit de 'steen des aanstoots' is. Waarom? Omdat nationale soevereiniteit - in principe - een ontoelaatbare beperking vormt van de macht van de elites om voor iedereen te beslissen wat rechtvaardig en waar is. Global governance ontmaskert zich dus bepaald niet als een welwillende wens om het lot van de mensheid te verbeteren. Integendeel. In plaats daarvan komt zij tevoorschijn als een onbeperkte machtsurpatie om waarheid en rechtvaardigheid te herdefiniëren onder de vlag van de 'universele rechten van de mens.'

Dit essay bevat veel fragmenten uit mijn boek: Todd Huizinga, The New Totalitarian Temptation: Global Governance and the Crisis of Democracy in Europe (New York / London: Encounter Books, 2016).

Als het gaat om politieke participatie wordt meer dan eens het referendum aangeprezen als de panacee voor alle democratische kwalen. Maar werkt het referendum als een wondermiddel? Daarnaast is de bijsluiter van belang: welke bijwerkingen heeft het en welke filosofie schuilt erachter?

Johan de Boer, bestuurskundige en werkzaam bij de lokale overheid

Het referendum: een gevaarlijke 'Volonté Générale'¹

INLEIDING

Tussen 1797 en 1805 werden in Nederland vier nationale volksraadplegingen (hierna: referendums)² gehouden over ontwerpstaatsregelingen. Daarna zijn nationale referendums weer in onbruik geraakt. De eerste poging om een nationaal referendum opnieuw op de agenda te krijgen werd bijna 100 jaar later ondernomen door de socialist Pieter Jelles Troelstra, in 1903.³ Dat mislukte jammerlijk. Ook daarna zijn nieuwe pogingen ondernomen, die net zo vaak

weer mislukten. Pas in 1999 was het paarse kabinet Kok-II dichtbij een Grondwetswijziging die een nationaal correctief referendum in de Grondwet zou verankeren. Bijna alle hordes waren geslecht. Maar de laatste horde (tweederde meerderheid in de Eerste Kamer) kon niet worden genomen: in de nacht van 19 mei 1999, die de geschiedenis is ingegaan als 'De Nacht van Wiegel', strandde dit voorstel met 49 tegen 26 stemmen. Het leidde tot een crisis in het kabinet.

Dit artikel behandelt twee thema's en eindigt met een terugblik en een aanbeveling.

1. De theorie: het nationale referendum in een (representatieve) democratie

Allereerst zal in worden ingegaan op wat politiek is (§1.1), hoe dat werkt in een representatieve democratie (§1.2), wat de positie van een referendum daarbinnen is (§1.3), op welke wijze een referendum de 'algemene volkswil' suggereert te duiden en hoe dat gevaarlijke totalitaire trekken heeft (§1.4) en wat het huidige standpunt van de SGP is ten opzichte van referendums (§1.5).

2. De praktijk: het nationale referendum in Nederland in 2005 en 2016

In de tweede plaats zal, terugkijkend op de twee nationale referendums uit 2005 en 2016, ingegaan worden op wat daar feitelijk is gebeurd (§2.1), wat opkomstpercentages over representativiteit zeggen (§2.2), wat de verbijsterende implicaties daarvan zijn (§2.3) en in hoeverre de uitslag werkelijk 'de wil van het volk' is (§2.4).

3. Conclusie en aanbeveling

Tenslotte wordt afgesloten met een terugblik en hoe een referendum het gevaar van de 'algemene volkswil' onderstreept. Ook wordt aan de SGP op basis hiervan een aanbeveling gedaan.

1. DE THEORIE: HET NATIONALE REFERENDUM IN EEN (REPRESENTATIEVE) DEMOCRATIE

1.1 WAT IS POLITIEK? ⁴

Om in te gaan op de implicaties van een referendum, moet eerst duidelijk zijn wat 'politiek' is. Politiek ontleent zijn bestaansrecht aan het gegeven dat mensen het oneens zijn met elkaar.⁵ Wat mag wel en wat mag niet? Waar moet belastinggeld aan worden besteed? Wie betaalt belas-

ting en hoeveel? Mensen zijn het ook oneens over de manier waarop die vragen opgelost moeten worden. Hoe moeten collectieve beslissingen worden genomen? Wie heeft het voor het zeggen? Wie bepaalt hoeveel invloed een individuele burger uitoefent? Heeft het ene individu meer zeggenschap dan het andere individu?

1.2 HOE POLITIEK IN EEN REPRESENTATIEVE DEMOCRATIE VORM KRIJGT ⁶

Politiek is het middel dat aan de onenigheid tussen burgers tegemoet komt. Het regelt in hoofdzaak (1) welke leefregels in een samenleving gelden en (2) hoe de beschikbare middelen moeten worden verdeeld. In een representatieve democratie, waarin een volksvertegenwoordiging wordt gekozen, is dat vrij eenvoudig te modelleren (figuur 1).

Dit stelsel werkt dus met volksvertegenwoordigers. De Oostenrijkse econoom Joseph Schumpeter zegt over dit stelsel (vrij vertaald): *"Kiezers moeten begrijpen dat, als zij eenmaal een individu gekozen hebben, politieke activiteiten zijn zaak zijn en niet de hunne. Dit betekent dat zij ervan moeten afzien hem te instrueren over wat hij moet doen."*⁷

1.3 HET REFERENDUM: OMGEKEERDE REPRESENTATIE?

Het referendum draait het vertegenwoordigende systeem uit figuur 1 als het ware om. Waar

Figuur 1: Individuele burgers laten zich vertegenwoordigen; complexe keuzes worden integraal afgewogen in een representatief systeem van besluitvorming

Figuur 2: Vertegenwoordigers leggen complexe politieke vraagstukken neer bij hen die zij zelf vertegenwoordigen.

Schumpeter zegt dat in een representatief democratisch stelsel de beslissingen aan een vertegenwoordiger moeten worden overgedragen, gebeurt dat met een referendum juist *niet*: complexe politieke vraagstukken worden teruggelegd bij de burgers. En die burgers zijn het (volgens Heywood) per definitie met elkaar oneens. Ook dat vrij eenvoudig te modelleren (figuur 2).

1.4 POSITIEBEPALING TEN OPZICHTE VAN HET REFERENDUM

Het instrument ‘referendum’ is in de ogen van velen een democratische uitingsvorm in optima forma; het volk geeft in directe zin uiting aan (politieke) beslissingen. Het is daarmee hét ideaalbeeld dat de Franse filosoof Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) voor ogen had, waarbij de wil van (de meerderheid van) het volk de absolute doorslag gaf in het politieke handelen. Daarbij ging Rousseau zó ver, dat hij politieke representatie zelfs geheel afwees. De ‘Volonté

“Kiezers moeten begrijpen dat, als zij eenmaal een individu gekozen hebben, politieke activiteiten zijn zaak zijn en niet de hunne. Dit betekent dat zij ervan moeten afzien hem te instrueren over wat hij moet doen.”

Générale’ (algemene volkswil), waarin het ‘totale volk’⁸ als een soort organische eenheid werd beschouwd, gold als leidend. Die ‘Volonté Générale’ was één en ondeelbaar: voor zover (een minderheid van) individuele burgers een andere mening was toegedaan, daar had die minderheid het blijkbaar nog niet goed begrepen en moest hen die ‘algemene volkswil’ alsnog worden bijgebracht.⁹ Deze manier van denken, waarin de overtuiging van ‘de meerderheid’ van het volk dermate dominant is, heeft totalitaire trekken. Het is om die reden een gevaar voor individuen of groepen die minderheidsstandpunten innemen. Ook Giovanni Sartori heeft juist voor dat gevaarlijke element veel aandacht en is om die reden geen voorstander van vormen van directe democratie.¹⁰

1.5 DE SGP EN HET REFERENDUM

De SGP handelt vanuit een volstrekt ander beginsel dan Rousseau, zoals is verwoord in artikel 1 van het Beginselprogramma: *“De Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) streeft naar een regering van ons volk geheel op de grondslag van de in de Heilige Schrift geopenbaarde ordening Gods”*.¹¹ Artikel 3 van datzelfde programma beuigt: *“De overheid is als dienaresse Gods in haar ambt onvoorwaardelijk onderworpen aan Gods Woord en Wet, waarnaar zij geoordeeld zal worden”*.¹² Niet demos (volk) kratein (regeert), maar Theo (God) kratein (regeert). Hetzelfde anders gezegd: de SGP wijst een vorm van democratie die gebaseerd is op de volkssoevereiniteit af. Zij streeft dus niet een democratie na waarin het volk een soevereine positie heeft, maar beoogt dat bestuurders èn bestuurden Gods gezag erkennen en aan Zijn wet gehoorzaam zijn. Een referendum, waarbij de overheid als ‘dienaresse Gods’ de opinie van (de meerderheid van) de burgerij als leidend hanteert, is daarmee strijdig met de genoemde beginselen

van de SGP. Hoewel dit beginsel als zodanig niet wordt verwoord in de onderbouwing van haar standpunt, staat de SGP wél afwijzend tegenover het instrument van een referendum. Zij zegt daarover: *“De SGP is een voorstander van de representatieve democratie waarin gekozen volksvertegenwoordigers namens het volk de regering controleren. (...) Referenda ondergraven dit systeem. Ook lijken referenda te suggereren dat een politieke keuze is samen te vatten in een eenvoudige vraag waarop ja of nee kan worden geantwoord. Referenda houden daarom geen rekening met complexiteit van de problematiek. De SGP wil daarom geen referendum mogelijk maken in de Grondwet.”*¹³

2. DE PRAKTIJK: HET NATIONALE REFERENDUM IN NEDERLAND IN 2005 EN 2016

2.1 FEITEN EN KOSTEN

Nederland telt twee nationale referenda na 1805. De eerste was op 1 juni 2005, toen ruim 61% van de kiezers tegen de instemming door Nederland met het Verdrag tot vaststelling van

een Grondwet voor Europa stemde. De kosten van dit referendum bedroegen volgens berekening van Deloitte €19,2 mln.¹⁴ Hoewel 61% een vrij hoog percentage lijkt te zijn, was dit een uitspraak van nog geen 39% van het totale aantal Nederlandse kiesgerechtigden (zie tabel 1).

Tijdens een tweede referendum, op 6 april 2016, stemde wederom 61% van de kiezers tegen de wet tot goedkeuring van de associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne. De kosten van dit referendum werden door minister Plasterk vooraf geraamd op €30 mln.¹⁷ Hoewel ook deze 61% wederom een hoog percentage lijkt te zijn, betrof ook dit in absolute zin echter nog geen 20% van het totale aantal Nederlandse kiesgerechtigden (zie tabel 2).

Waar het eerstgenoemde referendum (2005) een initiatief was van de Tweede Kamerleden Farah Karimi (Groen Links), Niesco Bubbels (PvdA) en Boris van der Ham (D66), daar was het laatstgenoemde referendum (2016) een initia-

1 juni 2005, Verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa		
Aantal kiesgerechtigden	12.172.740	100%
Opkomst	7.705.196	63,30%
Ongeldige stemmen	58.781	00,76%
Geldige stemmen	7.646.415	100,00%
Voor stemmen	2.940.730	38,46% (= 24,2% van het totale aantal kiesgerechtigden)
Tegen stemmen	4.705.685	61,54% (= 38,7% van het totale aantal kiesgerechtigden)
Blanco stemmen ¹⁵	0	0%

Tabel 1: Uitslag referendum 1 juni 2005 over het Verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa¹⁶

6 april 2016, Associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne		
Aantal kiesgerechtigden	12.862.658	100%
Opkomst	4.151.613	32,28%
Ongeldige stemmen	38.000	00,92%
Geldige stemmen	4.113.613	100,00%
Voor stemmen	1.571.874	38,21% (= 12,2% van het totale aantal kiesgerechtigden)
Tegen stemmen	2.509.395	61,00% (= 19,5% van het totale aantal kiesgerechtigden)
Blanco stemmen	32.344	0,79% (= 0,25% van het totale aantal kiesgerechtigden)

Tabel 2: Uitslag referendum 6 april 2016 over de Associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne ¹⁸

tief van GeenPeil, een politiek initiatief met uitdrukkelijke medewerking van weblog GeenStijl. GeenPeil werd gesteund door de wettelijk benodigde 300.000 handtekeningen waardoor de landelijke overheid ertoe gedwongen werd een referendum te houden over dit onderwerp. Daarbij meldde de voorzitter van het burgercomité, Arjan van Dixhoorn, in een interview met het NRC-Handelsblad letterlijk dat het handelsverdrag met de Oekraïne hem "helemaal niets

Wist de Nederlandse bevolking waarover zij stemde en konden kiezers de gevolgen van hun voor- of tegenstem overzien? De mediaberichten doen daaraan sterk twifelen en die vraag zou onderwerp moeten zijn van nader wetenschappelijk onderzoek.

kon schelen". Er lag een heel andere agenda achter, namelijk (citaat): "De oprichters daarvan hebben maar één doel. De Europese Unie kapotmaken, of Nederland uit de EU drijven, een Nexit dus. „Een Nexit-referendum is tot nu toe niet mogelijk. Daarom grijpen wij alle mogelijkheden aan om de relatie tussen Nederland en de EU onder spanning te zetten.“" ¹⁹

Wat verder opvalt is dat beide referenda een onderwerp betroffen dat te maken had met een Europese aangelegenheid. Nog een ander punt van aandacht is dat het in beide gevallen een complex onderwerp dat (gezien de publiciteit die eraan gegeven werd) waarschijnlijk door slechts weinig mensen werd doorgrond. Wist de Nederlandse bevolking waarover zij stemde en konden kiezers de gevolgen van hun voor- of tegenstem overzien? De mediaberichten doen daaraan sterk twifelen en die vraag zou onderwerp moeten zijn van nader wetenschappelijk onderzoek.

2.2 OPKOMSTPERCENTAGES EN REPRESENTATIVITEIT

Bij het referendum in 2005 over de 'Europese grondwet' stemden 4,7 miljoen van de 12,2 miljoen (38,7%) van de kiesgerechtigde Nederlanders tegen het verdrag; de overigen stemden ongeldig, blanco, vóór dit verdrag of kwamen niet opdagen. Bij het referendum in 2016 stemden slechts 2,5 miljoen van de 12,8 miljoen (19,5%) kiesgerechtigde Nederlanders tegen de wet die de associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne mogelijk maakte. Concreet betekent dit dat de uitslag berust op een uitspraak van nog geen 20% van de kiesgerechtigde Nederlanders. De overigen stemden ongeldig, blanco, vóór deze wet of kwamen niet opdagen. Het is goed om te zien dat een 'meerderheid' van 61% van de stemmers cijfermatig vrij veel *lijkt*, maar afgezet tegen het totale aan-

Het is goed om te zien dat een 'meerderheid' van 61% van de stemmers cijfermatig vrij veel *lijkt*, maar afgezet tegen het totale aantal kiesgerechtigde Nederlanders (resp. 38,7% en 19,5%) niet veel is

tal kiesgerechtigde Nederlanders (resp. 38,7% en 19,5%) niet veel *is* – in beide gevallen geen meerderheid daarvan.

2.3 IMPLICATIES VAN STEMGEDRAG EN OPKOMSTPERCENTAGE BIJ REFERENDUM 2016

De Eerste en Tweede Kamer hadden reeds ingestemd met de wet die dit associatieverdrag mogelijk maakte. Vastgelegd was dat een opkomstpercentage van tenminste 30% nodig was om

Ontwikkelingen nationaal referendum

In 2001 werd met een wijziging van de Gemeentewet een burgemeestersreferendum mogelijk gemaakt. Ook werd een 'Tijdelijke Referendumwet' aangenomen die een raadgevend correctief referendum op nationaal, provinciaal en lokaal niveau mogelijk maakte. Deze wet was van 1 januari 2002 tot 1 januari 2005 van kracht. Omdat deze wet op 1 januari 2005 verliep, was een nieuwe 'Wet raadgevend referendum Europese Grondwet' noodzakelijk om daarover op 1 juni 2005 een volksraadpleging te kunnen houden.

Bijna acht jaar later, op 14 februari 2013, stemde een Tweede Kamermeerderheid voor de 'Wet raadgevend referendum'. Kort daarna bleek tijdens de eerste lezing van een voorstel tot wijziging van de Grondwet voor het correctief referendum ook voldoende steun te zijn. Op 15 april 2014 zijn beide wetsvoorstellen door de Eerste Kamer aangenomen. De 'Wet raadgevend referendum' is op 1 juli 2015 ingegaan; het initiatiefwetsvoorstel over het correctief referendum dient nog in tweede lezing in beide Kamers te worden behandeld.

het referendum geldig te laten zijn. De ironie wil dat juist de vóórstemmers ervoor gezorgd hebben dat de opkomst de noodzakelijke 30% met 2,2% overschreed. Als de voorstemmers niet gestemd zouden hebben, was de opkomst op 19,5% blijven steken en was het oorspronkelijke 'JA' van de Eerste en Tweede Kamer zonder meer in stand gebleven. Met het uitbrengen van hun stem hebben de voorstemmers bovendien bijgedragen aan het initiatief van een organisatie als GeenPijl die, zoals hierboven al geduïd, dit associatieverdrag met de Oekraïne "helemaal

Uit het referendumvoorbeeld van 2016 blijkt dat in de praktijk die 'volksmeerderheid' al bereikt kan worden door minder dan 20% van de kiesgerechtigden.

niets kon schelen". En dat is een schrijnende werkelijkheid.

2.4 IS DE UITSLAG VAN EEN REFERENDUM 'DE WIL VAN HET VOLK'?

Bovenstaande laat zien dat de uitslag van een referendum een uitslag is die maar een betrekkelijk klein deel van de Nederlandse kiesgerechtigden vertegenwoordigt. In het referendum van 2016 betreft dat zelfs maar 19,5% van de kiesgerechtigde Nederlanders. Het is daarmee de vraag in hoeverre de uitslag daadwerkelijk representatief is.

3. CONCLUSIES

Het doel van het referendum is 'het volk' te laten spreken. We hebben echter gezien dat dit strijdt met het politieke systeem van een representa-

tieve democratie. Daarbij blijft het de vraag of de kiezers daadwerkelijk begrepen waar zij precies voor- of tegen hebben gestemd; in zowel het eerste als het tweede referendum werd, los van het onderwerp, vaak het algemene beeld geschetst van een anti-Europa stemming onder de bevolking. Bovendien hebben we gezien dat deze gedachte kan leiden tot een totalitair gevaar, waarin een 'Volonté Générale' (algemene volkswil) wordt opgelegd aan minderheden. Uit het referendumvoorbeeld van 2016 blijkt dat in de praktijk die 'volksmeerderheid' al bereikt kan worden door minder dan 20% van de kiesgerechtigden. Duidelijk is dat het hier dus niet om 'het volk' in zijn geheel gaat, maar een -bepaalde-meerderheid ten opzichte van een -bepaalde-opkomst. We hebben tenslotte gezien dat een referendum niet strookt met de beginselen van de SGP. Het is dan ook terecht dat de SGP (al voert zij daarvoor andere gronden aan) publiekelijk het standpunt huldigt tegen dit instrument te zijn.

4. TWEE AANBEVELINGEN

4.1 ALGEMENE LIJN: DE SGP MOET DE ACHTERBAN ONTRADEN EEN STEM UIT TE BRENGEN BIJ REFERENDUMS

Dit betoog leidt tot de aanbeveling dat de SGP haar anti-referendumbeginsel veel nadrukkelijker zou moeten uitdragen. Voorafgaand aan het referendum in 2016 gaf de SGP geen duidelijk stemadvies. De partij had er beter aan gedaan om, conform het eigen standpunt over het referendum, te adviseren om niet te gaan stemmen en daarmee geen bijdrage te leveren aan dit GeenPeil-initiatief. Een aanbeveling is dan ook om (a.) het huidige SGP-standpunt over het referendum beter te motiveren door te verwijzen naar de strijdigheid met het beginselprogramma; en (b.) dit aan te vullen met het standpunt dat de SGP deelname aan een referendum, ongeacht het onderwerp, op voorhand ontraadt.

4.2 UITZONDERING: DUIDELIJK STEMADVIES BIJ ZWAARWICHTIGE ETHISCHE ONDERWERPEN

Bij zwaarwichtige ethische thema's, waarbij niet-stemmen kan leiden tot een gewetensconflict, zou de SGP hiervan kunnen afwijken. Op dat moment is er echter sprake van een moeilijk dilemma. Immers: meedoen aan een referendum draagt bij aan verhoging van het opkomstpercentage. Daarmee wordt mogelijk meege-

werkt aan een geldige uitslag van het tegengestelde belang. De referendumsuitslag van 2016 liet immers zien dat uitgerekend de 12% 'ja'-stemmers zorgden voor een geldige 'nee'-uitslag. Afhankelijk van de vraagstelling kan een hoge opkomst gewenst of ongewenst zijn. Het is aan de SGP om dit dan te wegen en te voorzien in een helder stemadvies.

¹ De Franstalige term 'Volonté Générale' kan worden vertaald met 'Algemene (volks)wil'.

² Hoewel het meervoud van referendum vaak als 'referenda' wordt gebruikt, is dat een foutieve Latijnse meervoudsvorm. Om die reden wordt, met uitzondering van citaten, de meervoudsvorm 'referendums' gebruikt (zie ook Grant J. T. & Y. Taoka *The "Referendum" Conundrum: "Referenda" or "Referendums"?* In: *Political Science and Politics* 44:3 (July 2011), pp. 563-564). Om die reden wordt, met uitzondering van citaten, de meervoudsvorm 'referendums' gebruikt.

³ Rosema, M. (2009). *Inleiding: Het referendum in de consensusdemocratie*. *Res Publica*, 51:1 (2009), pp. 5-11

⁴ Deels overgenomen uit: Boer, J.H. de, *Betrouwbare overheid in politiek en bestuur*. In: Schippers, J.A. (2014) *Bouwen aan vertrouwen. Een christelijke visie op de verhouding tussen overheid en burger*. Apeldoorn, De Banier

⁵ Heywood, A. (2002). *Politics*. Basingstoke: Palgrave

⁶ Voor een goed leesbare uiteenzetting over wat democratie is, wordt het volgende boek aanbevolen: Hendriks F. (2006). *Vitale democratie; theorie van democratie in actie*. Amsterdam: University Press

⁷ Citaat in: Swift, R. (2002), *The no-nonsense guide to democracy*. London: Verso, p.46: "Voters must understand that once they have elected an individual, political action is his [sic] business and not theirs. This means that they must refrain from instructing him about what he is to do"

⁸ Voor Rousseau was het 'totale volk' synoniem aan een volksmeerderheid

⁹ J.J.A. Thomassen, *Democratie en representatie*. In: J.W. van Deth (ed) (1993). *Handboek politicologie*. Assen: Gorcum, pp. 332

¹⁰ Giovanni Sartori (1962). *Democratic Theory*. Detroit: Wayne State University Press

¹¹ SGP Beginselprogramma, artikel 1

¹² SGP Beginselprogramma, artikel 3

¹³ https://www.sgp.nl/Standpunten/Standpunten/Standpunten_ABC

¹⁴ Brief van Deloitte aan de Projectgroep Referendum Europese Grondwet van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, dd. 21 november 2005, met kenmerk "PH/ssa/05-818a"

¹⁵ Blanco stemmen zijn bij dit referendum als 'ongeldig' aangemerkt. Zie artikel 11 Wet raadplegend referendum Europese Grondwet juncto artikel 122, tweede lid, van de Tijdelijke referendumwet, zoals die luidde op 31 december 2004, juncto artikel N 7, tweede lid, van de Kieswet en artikel 13, eerste lid, onder d, van Besluit raadplegend referendum Europese Grondwet.

¹⁶ Kiesraad: Proces-verbaal van de zitting van het centraal stembureau inzake de vaststelling van de uitslag van het raadplegend referendum over het Verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa.

¹⁷ Kamerbrief (dd. 12 januari 2016) van minister dr. R.H.A. Plasterk over kosten referendum, kenmerk "2015-0000750992"

¹⁸ Kiesraad: Uitslag van het raadgevend referendum op 6 april 2016 over de Associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne (kerngegevens).

¹⁹ <http://www.nrc.nl/next/2016/03/31/oekraïne-kan-ons-niets-schelen-1606419>

Boven de wieg van pasgeboren kinderen in een aantal Europese landen bungelt een rood stempotlood. In onder meer Duitsland, België en Zwitserland zijn voorstellen gedaan voor een geboorte- of familiekiesrecht. Kinderen zouden dan al vanaf de geboorte het kiesrecht krijgen, al oefenen hun ouders dat voor hen uit. Dat gezinskiesrecht lijkt op het in het SGP-Beginselprogramma bepleite organisch kiesrecht. Maar gaat het om hetzelfde?

Willem de Wildt, beleidsadviseur bij de SGP-fractie in de Tweede Kamer

Een rood stempotlood bij de geboorteaangifte

Elk Nederlands kind heeft veel rechten, maar het rode stempotlood kan hij pas gebruiken na het bereiken van de meerderjarigheid. Voor mannen is dit al zo sinds 1917 en voor vrouwen sinds 1919. Het algemeen kiesrecht viert in Nederland dus bijna zijn honderdste verjaardag. Discussie over het kiesstelsel was er genoeg, maar het individuele karakter van het stemrecht staat recht overeind.

DUITSLAND

Vooral in Duitsland is er discussie over het fami-

liekiesrecht. Al in 2002 stelden de Duitse economen Silke Übermesser und Hans-Werner Sinn dat alleen tot 2016 pensioenhervormingen mogelijk zijn. Daarna zouden ouderen in Duitsland in de meerderheid zijn en ingrepen op het pensioenstelsel nooit toestaan. Mede op basis hiervan stellen anderen dat het kiesrecht al vanaf de geboorte moet gelden. De basisschoolleerlingen van nu moeten op lange termijn de gevolgen van de actuele politieke keuzes dragen.¹

Deze wens om te komen tot *Generationenge-*

rechtigheid heeft ook geleid tot een zaak bij het *Bundesverfassungsgericht*, het Duitse Constitutioneel Hof. Een actiegroep vindt de grondwettelijke leeftijdsgrens discriminerend en ondemocratisch, omdat hierdoor een grote groep wordt uitgesloten. Vanwege de vergrijzing van de samenleving is een evenwichtiger beleid voor alle leeftijdsgroepen nodig. Andere argumenten die naar voren komen, zijn bijvoorbeeld het gezin en de bescherming van het milieu, die bij jongeren in betere handen zou zijn. Eind mei concludeerde het Hof dat deze keuze aan de politiek is. De leeftijdsgrens van achttien jaar in de Grondwet is niet in strijd met de mensenrechten.²

De actiegroep krijgt onder meer steun van de *Stiftung für die Rechte zukünftiger Generationen*. Die beschrijft in een rapport verschillende modellen:

- Een *Kinderwahlrecht*: kiesrecht dat de kinderen zelf uitoefenen zodra ze daartoe in staat zijn.
- Een *Eltern- oder Stellvertreterwahlrecht*: ouders hebben een volmacht om tot de meerderjarigheid van hun kinderen voor hen te stemmen.
- Een *combinatiemodel*: ouders stemmen voor hun kinderen totdat het kind zelf wil gaan stemmen.³

Politieke aandacht voor familiekiezrecht is er ook. Anderhalf jaar geleden pleitte de Duitse Minister voor Familiezaken Manuela Schwesig (SPD) hiervoor. Eigenlijk gaf ze alleen aan dat zij het persoonlijk een goed idee vindt om kinderen meer stem in de politiek te geven. Maar ook dat hierover veel verschil van inzicht is, ook in haar partij.⁴

Nieuw was dat voorstel niet. In 2008 stelden 46 Duitse parlementariërs van CDU/CSU, SPD, FDP

en Grünen voor om te komen tot een geboortekiesrecht. Ook hun pleidooi is gericht op een toekomstgericht kiesstelsel. Ook al kunnen de kinderen zelf niet stemmen, de ouders kunnen als plaatsvervanger optreden voor hun kinderen. Zij kunnen dan bepalen wat in het belang van hun kinderen is. Afhankelijk van het precieze model zouden ouders dan ook kunnen besluiten om hun kinderen zelf te laten stemmen als dit bij hun leeftijd past.⁵ Maar dit voorstel heeft tot niets geleid.

ZWITSERLAND

In 2000 deed Zwygart Otto, lid van de Zwitserse Nationale Raad, een vergelijkbaar voorstel. Zijn motief was het versterken van het gezin als de kern van de samenleving. Het gezin is immers

Een actiegroep vindt de grondwettelijke leeftijdsgrens discriminerend en ondemocratisch, omdat hierdoor een grote groep wordt uitgesloten. Vanwege de vergrijzing van de samenleving is een evenwichtiger beleid voor alle leeftijdsgroepen nodig.

de plek waar vorming plaatsvindt en waar je de democratie leert kennen. Familiestemrecht zou zowel het gezin als de democratie versterken. Ook bevordert het de gelijkheid voor de wet van alle mensen. Uiteindelijk is dat bevorderlijk voor het welzijn van het land.⁶ Zijn voorstel haalde echter maar een beperkt aantal stemmen.

In een vergelijkbaar voorstel van Zwitserse jeugdorganisaties in 2014 is het recht op zelfbeschikking leidend. In plaats van een politiek voor

kinderen willen ze een politiek *met* kinderen. Jongeren moeten hun eigen toekomst mee kunnen bepalen. Wanneer je ze jong medezeggenschap geeft in het gezin, zullen ze zich later ook als betrokken en verantwoorde burgers gedragen.⁷ Dat leidt tot een voorstel om de stemgerechtigde leeftijd voor kinderen te verlagen. Het is dan vervolgens aan het gezin om vast te stellen wanneer de jongeren persoonlijk gaan stemmen.⁸

BELGIË

België is een van de weinige landen met enige ervaring. De invoering van het algemeen mannenkiesrecht ging aan het eind van de negentiende eeuw gepaard met een meervoudig stemrecht. Dat betekende onder meer een extra

Gezinnen staan op relatieve achterstand terwijl zij juist het voortbestaan van werk en cultuur garanderen. Later moeten zij de overheidsschuld en de pensioenen van de volwassenen betalen, ook van de kinderloze volwassenen.

stem voor gezinshoofden van 35 jaar en ouder die een bepaalde belasting betaalden.⁹

Het Vlaams Blok/Vlaams Belang heeft een aantal keren een wetsvoorstel ingediend voor een 'veralgemeeniseerd stemrecht'. Zij vinden dat gezinnen op relatieve achterstand staan en op geen enkele manier vertegenwoordigd zijn, terwijl zij juist het voortbestaan van werk en cultuur garanderen. Later moeten zij de overheidsschuld en de pensioenen van de volwassenen betalen, ook van de kinderloze volwassenen.

Die voorstellen zijn het meest concreet. Ouders of voogden krijgen dan voor elk kind een stembiljet erbij. De stemmen voor de kinderen worden om en om verdeeld over de beide ouders. Op een kieslijst wordt dan vastgelegd wie 'politieke voogdij' heeft over het kind. De kinderen bezitten het recht en de ouders oefenen het uit, zoals dat ook bijvoorbeeld bij het beheer van erfenissen gaat.¹⁰

Ook vanuit de wetenschap klinkt een dergelijk pleidooi. Luc Soete, toen aankomend rector magnificus van de Universiteit Maastricht, bepleitte in 2011 nog dat ouders een extra stem per kind moesten krijgen. 'Doe je dat niet, dan lopen we het risico dat de snel aangroeiende groep van 65-plussers een vernieuwend beleid afremt. (...) Ofwel moeten we de ouderen ervan overtuigen dat we een dynamischer en innovatiever beleid nodig hebben. Dat ze niet alleen aan de beslommingen van alledag moeten denken, maar ook aan de uitdagingen voor de toekomst.'¹¹

NEDERLAND

In de Nederlandse politiek was het alleen de regering-Heemskerk die in 1913 kwam met een wetsvoorstel om te komen tot een vorm van organisch kiesrecht: het gezinshoofdenkiesrecht. Alle mannen die gezinshoofd zijn en zij die in de maatschappij een zelfstandige plaats innemen zouden het kiesrecht krijgen. Dat zou een forse uitbreiding van het kiesrecht zijn ten opzichte van het tot dan toe veel beperktere kiesrecht. De regering motiveerde: 'Het volk behoort in al zijne geledingen gelijkelijk deel te nemen aan de keuze der Volksvertegenwoordiging. Vermits het gezin is de kern der maatschappij, moet derhalve in de eerste plaats aan de hoofden van gezinnen het kiesrecht worden toegekend. De leden van het gezin verkeerden als regel in zoodanige

afhankelijke positie, dat zij de maatschappelijke zelfstandigheid missen, welke voor de toekenning van het kiesrecht noodzakelijk is. Wie echter, ofschoon lid van een gezin, of, geheel staande buiten elk gezinsverband, in de maatschappij eene zelfstandige plaats inneemt, behoort, in denzelfden gedachtengang, ook tot het kiesrecht te worden geroepen. Bij een en ander heeft de Regeering alleen mannen, geen vrouwen, op het oog.¹²

Dat voorstel is echter ingehaald door de feiten. Een half jaar later trad de regering-Cort van der Linden aan die een nieuwe Grondwetscommissie instelde. Dat leidde in 1917 tot de invoering van het algemeen (mannen-)kiesrecht. Verschillende afgevaardigden wilden toen wel rekening houden met de verbanden waarin mensen leven. Maar dat heeft niet tot een ander stelsel geleid. Sinds die tijd is er in de Staten-Generaal weinig meer gesproken over een alternatief voor het individuele kiesrecht.

ORGANISCH KIESRECHT

Toch kiest het Beginselprogramma van de SGP al sinds 1918 voor een organisch kiesrecht. Het huidige artikel 8 zegt hierover: 'De overheid behoort een organisch kiesrecht te bevorderen dat rekening houdt met het gezin als cel van de samenleving.' Volgens de Toelichting op het Program van beginselen heeft dit organisch kiesrecht sterke associaties met het 'huismanskiesrecht' of het 'gezinshoofdenkiesrecht'. Maar nooit is echt goed gedefinieerd wat dit organisch kiesrecht precies inhoudt. In belangrijke mate zal hiermee aangesloten zijn bij de ideeën die leefden binnen de Anti-Revolutionaire Partij (ARP). De staat is niet een 'hoop zielen op een stuk grond', maar een organisch geheel dat samengegroeid is uit de ledematen en cellen. De basis daarvan is het door God geformeerde gezin.¹³

De concrete uitwerking van dit beginsel blijkt lastig te zijn. Het is duidelijk dat met het organisch kiesrecht stelling wordt genomen tegen de idee dat de samenleving een vergaarbak van individuen is. M. Dankers schreef hierover: 'Er is veel voor te zeggen om zo'n ideaal niet te vergeten. Vooral omdat het in de Bijbel gefundeerd is. Toch is de werkelijkheid vaak weerbarstiger dan onze idealen. De vraag is dan of we ons gedrag moeten afstemmen op het ideaal of op de werkelijkheid die zich aandient. In de praktijk heeft ook de SGP - zeer begrijpelijk - zich neergelegd bij het individueel algemeen kiesrecht.'¹⁴

Mr. M. van Manen probeert in *In het spoor* tot een concretere uitwerking van het organisch kiesrecht te komen, omdat ook het huismanskiesrecht volgens hem niet echt rekening houdt met het noodzakelijke cement tussen de stenen van het gebouw. Hij bepleit een tweekamerstelsel. Zijn voorstel betreft onder meer gezinnen, kerken, scholen en belangengroepen, voor zover die niet strijden met Gods Woord en de gereformeerde belijdenis. De ene kamer wordt via rechtstreekse verkiezingen gekozen, met een dubbele stem voor gezinshoofden. De andere kamer is een vertegenwoordiging van gemeenten en provincies met een extra stem voor bestuursleden van vereniging of scholen en kerkenraadsleden. Maar ook zijn conclusie is dat verwezenlijking van een dergelijk stelsel niet voor de hand ligt.¹⁵

In een artikel over dit thema in *Zicht* stelt ir. A. van Maldegem dat versterking van het gezin belangrijk is. Zijn conclusie is dat verandering van het kiesstelsel in de huidige netwerkmaatschappij geen effectieve manier is om politieke invloed te verwerven. De belangen van het gezin als samenlevingsvorm kunnen beter worden vertegenwoordigd via belangenorganisaties voor het

gezin die ook een vaste plaats in politieke adviesraden zouden moeten verkrijgen. Andere maatschappelijke verbanden zijn al op allerlei andere manieren betrokken bij de besluitvorming. Het is belangrijker dat de overheid een beter gezinsbeleid voert met onder meer vrijheid voor de taakverdeling binnen het gezin.¹⁶

GEZINSKIESRECHT ORGANISCH?

De SGP ziet het gezin als de hoeksteen van de samenleving. Het gezins- of geboortekiesrecht is zeker het overwegen waard. Het model waarbij ouders, zoals in het Duitse *Stellvertreterwahlrecht* plaatsvervangend voor hun kinderen stemmen, past nog het beste bij de gedachte van het organisch kiesrecht. Zoals ouders ook

De vele variaties aan gezins- en samenlevingsmodellen zorgen ervoor dat steeds minder duidelijk is wie tot een bepaald gezin behoren. Zeker in gevallen waar er sprake is van gescheiden levende ouders en samengestelde gezinnen zal het toekennen van de stemmen van de kinderen lastig zijn en allerlei praktische bezwaren oproepen.

op andere terreinen hun kinderen vertegenwoordigen, doen zij dat ook in zo'n kiesstelsel. Kinderen hebben dan geen zelfstandig kiesrecht, maar de ouders krijgen daarin per kind een extra stem totdat het volwassen is.

Dit model benadrukt zeker de waarde van het gezin. Politiek gezien zouden de belangen van

gezinnen dan beter tot hun recht komen. Maar echt organisch is zo'n kiesstelsel nog steeds niet. Hoewel het rekening houdt met het 'gezin als cel van de samenleving', blijven het nog steeds 'losse' stemmen die uitgebracht worden. De conclusie moet dan ook zijn dat gezins- of geboortekiesrecht op zijn hoogst een lichte verbetering betekent.

Hier komt bij dat de maatschappij alleen maar individualistischer is geworden. De vele variaties aan gezins- en samenlevingsmodellen zorgen ervoor dat steeds minder duidelijk is wie tot een bepaald gezin behoren. Zeker in gevallen waar er sprake is van gescheiden levende ouders en samengestelde gezinnen zal het toekennen van de stemmen van de kinderen lastig zijn en allerlei praktische bezwaren oproepen.

Wanneer er voor een echt *Kinderwahlrecht* gekozen zou worden, komt de stem veel directer bij de kinderen en jongeren zelf te liggen. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2012 bleven op 16,7 miljoen mensen vier miljoen kinderen buiten beeld. Als deze kinderen wel stemrecht zouden hebben, dan zou dat ongetwijfeld een effect hebben op de verkiezingsuitslag. Ook als deze stemmen voor een deel door hun ouders worden uitgebracht zou het aantal jongere stemmers fors toenemen. De ouders zijn nu eenmaal jonger dan de bevolking als geheel. De belangen van toekomstige generaties zullen dan waarschijnlijk beter gewaarborgd zijn.

Los van electorale effecten is het de vraag of het gewenst is om ook jongeren kiesrecht te geven. In Nederland zijn ook wel voorstellen geweest om zestien- en zeventienjarigen stemrecht te geven. Toch bleef – in de woorden van Minister Wiegels – het uitgangspunt 'dat redelijkerwijs valt te verwachten dat de stemgerechtigden in het algemeen weloverwogen hun stem kunnen

uitbrengen (...) het zijn overwegingen van zelfstandigheid en geestelijke rijpheid'.¹⁷

Voorstellen voor verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd komen juist meestal voort uit de behoefte om jongeren meer zelfbeschikking en onafhankelijkheid te geven. Dat is moeilijk te verenigen met het uitgangspunt dat in het kiesrecht het gezin meer centraal moet komen te staan. Het toekennen van kiesrecht aan kinderen brengt dat als zodanig niet dichterbij. Het gevolg is immers een groter electoraat, dat nog steeds bestaat uit allemaal losse individuen.

CONCLUSIE

In zijn beschrijving van de kiesrechtwijzigingen sluit staatsrechtgeleerde mr. P.J. Oud niet volle-

dig uit dat er ooit een ander model komt als de maatschappij er rijp voor is. 'Het organisch kiesrecht van 1814 is verdwenen, omdat het zichzelf had overleefd. Het individualistisch kiesrecht van 1848 was eis des tijds. Wie zou durven voorstellen dat niet een dag zal komen, dat dit individualistisch kiesrecht op zijn beurt zal hebben te verdwijnen om voor een nieuwe vorm van organisch kiesrecht plaats te maken?'¹⁸ De recente voorbeelden van enkele Europese landen geven aan dat een andere benadering van het kiesrecht dan een puur individuele mogelijk is. De praktijk laat zien echter zien dat de maatschappij bepaald nog niet rijp is voor minder individualisering. Het ziet er dan ook niet naar uit dat ouders bij de geboorteaangifte snel een rood stempotlood cadeau krijgen voor hun kind.

¹ Olaf Gersemann, 'Nur ein Kinderwahlrecht kann die Alten stoppen', in: *Die Welt*, 16 november 2014. Vgl. Lans Bovenberg, *Grey new world: Europe on the road to gerontocracy?*, 2007, CESifo Forum 3/2007, blz. 23.

² 'Bundesverfassungsgericht: Kein Wahlrecht unter 18', in: *Badische Zeitung*, 28 mei 2016.

³ Stiftung für die Rechte zukünftiger Generationen, *Wahlrecht ohne Altersgrenze. Demokratietheoretische, jugendsoziologische und politische Hintergründe einer überfälligen Reform*, 2013.

⁴ Rasmus Buchsteiner, 'Ministerin Schwesig findet: Familienwahlrecht ist eine gute Idee', in: *Rhein-Neckar Zeitung*, 21 november 2014.

⁵ *Der Zukunft eine Stimme geben – Für ein Wahlrecht von Geburt an*, 27 juni 2008, Drucksache 16/9868.

⁶ Zwygart Otto, *Familienstimmrecht bei Abstimmungen und Wahlen*, Parlamentarische Initiative 99.454.

⁷ Reinhard Fatke und Matthias Niklowitz, 'Den Kindern eine Stimme geben; Partizipation von Kindern und Jugendlichen in der Schweiz', februari 2003, blz. 100.

⁸ Lea Ingber, 'Stimmrecht ab Geburt, Ein Kind, eine Stimme', in: *Neue Zürcher Zeitung*, 15 juli 2014.

⁹ Tom Schamp, De levensvatbaarheid van het kiesrecht voor minderjarigen, *SAMPOL*, 22(6), pp. 48-57, 2015.

¹⁰ Alexandra Colen c.s., *Wetsvoorstel tot wijziging van het Kieswetboek inzake de invoering van het veralgemeend stemrecht voor alle burgers, ongeacht hun leeftijd*, 16 december 2010. Eerdere voorstellen in 2001, 2004 en 2007.

¹¹ Willy De Buck, 'Geef ouders een extra stem per kind', in: *De Standaard*, 10 oktober 2011.

¹² *Kamerstukken II*, 1912-1913, 250, nr. 14, blz. 16.

¹³ J.P. Stoop, *Om het volvoeren van een christelijke staatkunde; De Anti-Revolutionaire Partij in het Interbellum*, Hilversum, 2001, blz. 114.

¹⁴ M. Dankers, 'Ons kiesrecht', in: *De Banier*, 11 april 1985.

¹⁵ Mr. M. van Manen, 'Organisch kiesrecht, een poging tot beschrijving', in: *In het Spoor*, 1 oktober 1989.

¹⁶ Ir. A. van Maldegem, 'Organisch kiezen in de praktijk', in: *Zicht*, 33e jrg nr 4, 1 december 2007.

¹⁷ *Handelingen II*, 1978-1979, 18 december 1979, blz. 2080.

¹⁸ Prof. Mr. P.J. Oud, *Honderd jaren, Een eeuw staatkundige vormgeving in Nederland, 1840-1940*, bewerkt door dr. J. Bosmans, Assen, 1987, blz. 31 en 32.

Lees jij je Facebook niet...?!

Burgerparticipatie, overheidsparticipatie, co-creatie, allemaal termen om aan te geven dat de overheid op zoek is naar de verbinding tussen overheid en onderdaan. Elke overheid, elke gemeente doet dat op haar eigen wijze en kan ook, afhankelijk van het onderwerp, kiezen uit iedere gewenste vorm.

De informatieavond is populair: een vast onderwerp, belanghebbenden, omwonenden. De overheid zendt haar boodschap en de inwoner stelt vragen en geeft een reactie. In het afgelopen jaar waren de informatieavonden over de komst van vluchtelingen of het bouwen van een (tijdelijke) asielzoekerscentrum volop in het nieuws.

Individueel en groepen meenden op confronterende manieren de grenzen van onze rechtsstaat op te moeten rekken. De beelden uit Steenbergen en Geldermalsen staan nog op ons netvlies. Ook in mijn gemeente organiseerden we een avond voor omwonenden bij de komst van 150 vluchtelingen in een crisis-noodopvang in een sporthal. Geadviseerd door collegae heette ik iedere bezoeker bij de deur met een handdruk welkom. Daarmee zie je direct wie er met welke intentie binnenkomt en door een blik in elkaars ogen verklein je de afstand. Tegen het einde van een redelijk rustig verlopen avond eiste een dame op hoge toon van mij persoonlijke geleide van twee politieagenten als zij 's avonds haar honden uit ging laten. Ik legde geduldig uit dat er geen enkele reden tot ongerustheid is. Hierop onderbrak zij mijn betoog, ging staan en met verheven stem wierp zij mij toe: 'Lees jij je Facebook niet, man? Er komen alleen maar moordenaars en verkrachters...'. Tegenover zoveel feiten was ik niet opgewassen. De discussie werd beslecht toen een aanwezige jongeman mevrouw, ten overstaan van alle aanwezigen, aanbod om '...als u zo bang bent wil ik uw honden wel uitlaten...'

Zo is er gelukkig vaak een zelfreinigend vermogen in een oloppe tussen overheid en onderdaan.

Gert-Jan Kats,
burgemeester van de gemeente Zuidplas

Tien jaar geleden schreef ik samen met een werkgroep vanuit het SGP-studiecentrum de nota 'Tussen stemmen en sturen'. In dit boek beschreven we de opkomst van de netwerksamenleving, de consequenties daarvan voor de representatieve democratie en de mogelijkheden die de netwerksamenleving biedt voor andere vormen van politieke participatie. Mits goed gebruikt, biedt de netwerksamenleving tal van momenten en middelen om actief en getuigend present te zijn in onze samenleving.

Dr. Arwin van Buuren, hoofddocent bestuurskunde aan de Erasmus Universiteit Rotterdam

Kansen voor eigentijdse beginselpolitiek

Over de rol van de SGP in de netwerksamenleving

Het boek werd op de SGP-partijdag in maart 2006 gepresenteerd. De tijd heeft sindsdien niet stilgestaan. In de achterliggende jaren is de roep om meer burgerparticipatie en maatschappelijk initiatief alleen maar luider geworden. Daarbij lijkt sprake van een parallelle trend: enerzijds roept de overheid burgers op om zelf actief te worden. Dit past in een bredere ontwikkeling waarbij overheden zich (noodgedwongen

maar ook bewust) terugtrekken uit het publieke domein en streven naar eerherstel voor maatschappelijk initiatief. Anderzijds zien we in toenemende mate dat burgers zichzelf weten te organiseren en op tal van manieren initiatief nemen voor de realisatie van publieke goederen en diensten. Denk aan buurtpreventieteams, energiecoöperaties, wijkzorginitiatieven of spontane acties om als buurt het groenbeheer in eigen

hand te nemen.¹ Veel publieke diensten zouden zonder deze zelforganiserende initiatieven heel wat minder goed georganiseerd zijn. Tegelijkertijd resulteren dit soort – ongetwijfeld goedbedoelde – initiatieven, niet zelden tot nieuwe vraagstukken rond rechtsgelijkheid, rechtszekerheid, uitsluiting en segregatie. Professor Tonkens besteedt in haar onderzoek terecht veel aandacht aan deze problematische kanten van zelforganisatie.²

Daarnaast zien we dat de trend die in de jaren negentig nog werd omschreven als ‘burgerparticipatie’ een aantal ontwikkelstadias verder is. In

enerzijds roept de overheid burgers op om zelf actief te worden. Anderzijds zien we in toenemende mate dat burgers zichzelf weten te organiseren en op tal van manieren initiatief nemen voor de realisatie van publieke goederen en diensten.

tal van moderne sturingsopvattingen staat de burger centraal, worden plannen ontwikkeld op basis van wat burgers aanreiken en stuurt het initiatief van de burger het handelen van de (gemeentelijke) overheid. Dit kan heel ver gaan. Er zijn experimenten met participatief begroten waarbij een burgerbegroting wordt ontwikkeld. Of waar burgers de toon aangeven voor gebiedsontwikkelingen. Burgerjury's, stadsinitiatieven, burgerpanels en allerhande vormen van digitale participatie zijn niet meer weg te denken. Overheidsparticipatie, dat is wat overheden nog rest – zo lijkt het althans. Ze kunnen aanslui-

ten bij maatschappelijke initiatieven en deze faciliteren, maar van hiërarchische sturing is nauwelijks nog sprake.

Nieuwe wetgeving stimuleert deze ontwikkeling. De nieuwe Omgevingswet is er helemaal op gericht om maatschappelijke planvorming en ‘uitnodigingsplanologie’ mogelijk te maken. De rol van de overheid is het faciliteren van deze planprocessen. Het zelf maken van (ruimtelijke) plannen kenmerkt steeds minder de bestuurlijke praktijk. En bij het zelf ontwikkelen van die plannen door burgers past het ook om ze zelf uit te voeren en actief betrokken te worden bij de instandhouding van het gerealiseerde. Dit alles dwingt de overheid in een rol als medespeler, in plaats van spelbepaler te zijn.

UITDAGING

Dat deze ontwikkeling de rol van volksvertegenwoordigers uitdaagt, behoeft geen betoog. Je moet wel van goeden huize komen wil je als raadslid de nieuwe centrumvisie van het college afschieten, als daar honderden ‘likes’ via Facebook op zijn gegeven, er tientallen ideeën van burgers in zijn verwerkt, en het college vol trots meldt dat dit een visie is die door de stad zelf is ontwikkeld. Tja, als het visie van de burgers zelf is, hoe kun je daar dan als volksvertegenwoordiger nog van afwijken? Dit voorbeeld is met legio anderen aan te vullen. Maatschappelijke zelfsturing of coproductie tussen overheid en burger, geven vaak de representatieve democratie het nakijken. Er zijn dan ook tal van auteurs die waarschuwen dat de rol van volksvertegenwoordigers marginaliseert of die zelfs van mening zijn dat de representatieve democratie haar langste tijd heeft gehad. Er is op zijn minst sprake van een ‘verspreiding van de democratie’ (Bovens, 2005), waarbij democratische legitimiteit lang niet meer alleen in de raadzaal wordt

georganiseerd, maar soms zelfs volledig buiten het gezichtsveld van de lokale politiek.

De prominente rol die de samenleving krijgt en opeist in het lokaal bestuur, roept lokale bestuurders op om goed na te denken over hun eigen rol. Over de momenten waarop ze zelf *in charge* zijn, over hoe zij zelf de samenleving willen activeren en inschakelen en welke wijzen van sturing zij daar het beste bij kan hanteren.

ANTWOORDEN

Laten we alle participatiegedruis niet groter maken dan het is. Er blijft meer dan genoeg bestaansrecht voor een daadkrachtige overheid die een aantal essentiële publieke diensten en goederen blijft garanderen. Tegelijkertijd vergt de netwerksamenleving een andere, meer responsieve houding van de overheid en dus ook een rolwijziging voor politici.

Meer dan ooit te voren is heldere politieke kaderstelling in een vroegtijdig stadium van groot belang. De opdracht die college en ambtelijk apparaat krijgen – bijvoorbeeld voor het opstellen van een nieuwe centrumvisie – moet duidelijk zijn. En deze kaders zijn misschien vooral ‘negatief’ (wat willen we *niet*) en procedureel (hoe dient de visie tot stand te komen), maar ze bieden ook helderheid over de vraag binnen welke grenzen de dialoog met de samenleving gevoerd kan worden. Die grenzen geven de hoeken van het speelveld aan en scheppen daarmee een stuk richting. Daarbij hoort ook de toetsing van het eindresultaat: in hoeverre past dit binnen de van te voren aangegeven hoekpunten? Daarnaast krijgt de controlerende taak van de gemeenteraad een nieuwe dimensie. De wijze van totstandkoming van beleid en plannen verdient meer en meer een kritische blik. Veel participatietrajecten zijn weinig representatief, ge-

ven vooral de grootste schreeuwers een podium en zijn niet transparant over wat er met de inbreng van burgers gebeurt (Tonkens, 2014). Als volksvertegenwoordigers is het juist aan raadsleden om toe te zien op de kwaliteit van het gevoerde proces (Van der Arend, 2007). En ook op de mate waarin burgerinitiatieven zelf de regels van het democratische spel toepassen en er geen sprake is van uitsluiting.

In het verlengde daarvan ligt er een taak voor volksvertegenwoordigers om burgers toe te rusten voor het nemen van initiatief. Een voorbeeld is het reactiveren van verenigingen van eigenaren, zodat deze het voortouw kunnen nemen in het verbeteren en verduurzamen van de particuliere gemeentelijke woningvoorraad. Een ander voorbeeld betreft het mobiliseren van buurthuisgroepen om een kleinschalige bibliotheekvoorziening te onderhouden als de gemeentelijke bibliotheek haar deuren noodgedwongen moet sluiten.

Ook draagt de gemeenteraad een belangrijke metaverantwoordelijkheid. Veel bestuurskundige literatuur gaat over de vraag welke rol de overheid nog kan spelen in een grotendeels zelforganiserende netwerksamenleving. Het antwoord daarop luidt dan veelal: door slimme vormen van meta-governance te ontwikkelen (vgl. Sørensen, 2006). Dit zijn vaak indirecte vormen van sturing, die meestentijds meer communicatief en faciliterend zijn. Maar het is ook stu-

Meer dan ooit te voren is heldere politieke kaderstelling in een vroegtijdig stadium van groot belang. De opdracht die college en ambtelijk apparaat krijgen moet duidelijk zijn.

Bij een dergelijke constatering kan een SGP'er zich alleen maar heel senang voelen. Want als er toch één politieke bloedgroep moet weten hoe je een visie formuleert op basis van waarden, beginselen en contouren over hoe de samenleving zou moeten functioneren, dan zijn het toch wel de staatkundig gereformeerden. Er is werk aan de winkel!

ring door regels te stellen aan lokale participatiepraktijken. Een belangrijk onderdeel van metasturing is het actief sturen op het tot stand brengen van richtinggevend verhalen. Dat kunnen hele verschillende verhalen zijn. Verhalen over wat de dragende kwaliteiten van een stad of dorp zouden moeten zijn. Verhalen over hoe de stad of gemeente zou moeten inspelen op de vluchtelingen crisis, bevolkingskrimp of het einde van het fossiele tijdperk. Deze verhalen hebben niet alleen een belangrijke bindende en integrerende functie, maar ze scheppen ook een kader waarbinnen initiatieven vanuit de lokale samenleving kunnen ontstaan en floreren. Een SGP'er die deze verhalen inhoudelijk wil vullen met Bijbelse waarden als barmhartigheid, dienstbaarheid en naastenliefde en principieel ook kiest voor een kleine, dienstbare overheid kan daar prima zijn ei in kwijt.

Dit klinkt misschien wel een beetje postmodern, maar juist door een stuk betekenisgeving en duiding, kan ook richting gegeven worden aan de dialoog die met maatschappelijke partijen wordt gevoerd. Een overtuigende visie op de ontwikkeling van de gemeente kan nieuwe

maatschappelijke initiatieven ook stimuleren en uitlokken.

De Raad voor het Openbaar Bestuur spreekt van een verschuiving van een partijdemocratie naar een publieksdemocratie. In dat verband is het aardig om te zien dat hij benadrukt dat een publieksdemocratie vraagt om een politiek vanuit beginselen en waarden. De samenleving is te complex om met behulp van SMART geformuleerde doelen als politici vast te leggen wat er moet gebeuren. Het gaat erom dat de politiek de waarden en de beginselen formuleert. In de woorden van de ROB: *"Mensen kiezen politici die zij vertrouwen, maar daarbij is een visie op de samenleving van groot belang. En dan niet uitgewerkt in concrete beleidspuntjes die omrekenbaar zijn op hun gevolgen door het Centraal Planbureau, maar een kader van waarden, beginselen, contouren over hoe de samenleving zou moeten functioneren. Of in de woorden van Verbrugghe: een gedeeld ideaal van goed leven"* (ROB, 2010).

Bij een dergelijke constatering kan een SGP'er zich alleen maar heel senang voelen. Misschien geeft het hem zelfs wel een concurrentievoordeel ten opzichte van veel van zijn collega-volksvertegenwoordigers. Want als er toch één politieke bloedgroep moet weten hoe je een visie formuleert op basis van waarden, beginselen en contouren over hoe de samenleving zou moeten functioneren, dan zijn het toch wel de staatkundig gereformeerden. Er is werk aan de winkel!

REFLECTIE

Er is binnen de SGP altijd een gezonde huiver geweest tegen allerlei ideeën rond (directe vormen van) democratie. Daar is ook alleszins reden toe. Het idee van de volkssoevereiniteit zoals voortgekomen uit de Franse Revolutie,

ontaardt al te gemakkelijk in de tirannie van de helft plus een. Met een beroep op die meerderheid wordt op tal van plekken en manieren met Gods gebod in onze samenleving afgerekend. Er blijft voor de overheid als Gods diensdijner een bijzondere verantwoordelijkheid weggelegd. En vanuit die bijzondere verantwoordelijkheid wordt vaak – en terecht – kritisch gekeken naar bewegingen om burgers meer zeggenschap te geven. Zeker als de stem van de burger de maat van alle dingen wordt en het einde van alle tegenspraak.

Tegelijkertijd moeten we de trend naar een actieve samenleving, een participatiemaatschappij en initiatiefrijke burgers, ook anders duiden. In het klassieke werk van Althusius *“Politica methodice digesta, atque exemplis sacris et profanis illustrata”* (uit 1603) kunnen we de eerste tonen teruglezen van het begrip van ‘soeveriniteit in eigen kring’ dat via Kuyper breed ingang vond. Althusius laat ons een samenleving zien die van onderaf is opgebouwd, via het gezin en de familie, het gilde, de stad enzovoorts. De kracht van een samenleving is dat deze verbanden hun eigen huishouding regelen en dat het ‘hogere’ (of liever: ‘meeromvattende’) verband alleen dat regelt, dat door de lagere verbanden niet kan worden gedaan. Johannes Althusius (1563-1638), vriend van de vader des vaderlands en geestverwant met de grote reformator van Genève, was een belangrijk pleitbezorger van de zaak van de Nederlanden in het conflict met Spanje en was overtuigd calvinist. Tegelijkertijd was hij het ook die overtuigend liet zien dat een samenleving alleen gedijt als er sprake is van ontplooiingsruimte in verbondenheid aan het geheel van de samenleving.

Dankzij een ongelukkig huwelijk van liberale en socialistische denkbeelden zijn zowel de krach-

ten van de markt en het monster van de staat (Hobbes sprak niet voor niets over de Leviathan) decennialang groter en groter geworden. Door de nood gedwongen doen beiden nu een stapje terug om tegemoet te komen aan de burger die vorm wil geven aan een vitaal maatschappelijk domein. Als staatkundig gereformeerden kunnen we die beweging alleen maar hartelijk toejuichen. De terugtred van staat en markt biedt kerkgenootschappen een uitgelezen kans om opnieuw concreet invulling te geven aan hun roeping tot christelijk dienstbetoon in de lokale samenleving. En het biedt elke christen in deze participatiesamenleving ruimschoots gelegenheid om christelijk burgerschap te concretiseren.

Dit vraagt wel om een nieuw samenspel tussen volksvertegenwoordigers en achterban van de SGP. Van de lokale fractie mag in toenemende mate verwacht worden dat zij haar achterban waar mogelijk activeert en in staat stelt om een rol te spelen. Dat kan bijvoorbeeld door aanbieders van identiteitsgebonden zorg een kans te geven om hun diensten te leveren. Of door vertegenwoordigers van lokale diaconieën te vragen om te participeren in het bestuur van de voedselbank of de WMO-adviesraad. Maar ook door de eigen achterban te informeren over de mogelijkheden om in hun eigen buurt hun stem te laten horen en actief mee te werken aan initiatieven in de wijk. Politieke partijen en fracties

Politieke partijen en fracties krijgen steeds meer zelf ook een netwerk- en een verbindingfunctie, waarbij zij de klassieke notie van een partijdemocratie verbinden met die van de publieksdemocratie.

krijgen steeds meer zelf ook een netwerk- en een verbindingsfunctie, waarbij zij de klassieke notie van een partijdemocratie verbinden met die van de publieksdemocratie.

TOT SLOT

Tien jaar na het schrijven van de nota over de netwerksamenleving, is de notie van netwerksturing alleen maar prominenter geworden. De opkomst van nieuwe media heeft ook tot gevolg gehad dat de overheid in toenemende mate in digitale netwerken opereert en intervenueert. Dat maakt overheidssturing niet een-

voudiger. Maar er zijn goede redenen om juist in deze netwerksamenleving onze staatkundige en gereformeerde beginselen opnieuw te doordenken en te vertalen in de pasmunt van deze tijd. Christelijk burgerschap beperkt zich niet tot het stemhokje. Het heeft tal van verschijningsvormen. Een ieder kan doen wat zijn hand vindt om te doen. En de volksvertegenwoordiger die het primaat van de politiek allerwege ziet afkalven? Die kan daar beter niet over klagen, maar zal zich moeten beijveren om met een visie op het goede voor land en volk houvast te bieden, richting te geven en verbindingen te leggen.

'Tussen stemmen en sturen'
is voor € 2,50 te bestellen via
www.sgp.nl/webshop.

¹ Zie ter illustratie de database <https://www.maexchange.nl/company/>

² <http://www.evelientonkens.nl/onderzoek/>

Referenties

- Althusius, J. (1995). *Politica*. Ianssonius.
- Arend, S. van der (2007). *Pleitbezorgers, procesmanagers en participanten: interactief beleid en de rolverdeling tussen overheid en burgers in de Nederlandse democratie*. Eburon Uitgeverij BV.
- Bovens, M. A. P. (2005). De verspreiding van de democratie. *B en M: tijdschrift voor beleid, politiek en maatschappij*, 32(3), 119-127.
- Buuren, M.W. van (2006). *Tussen stemmen en sturen. Participeren in publieke besluitvormingsprocessen*. Den Haag: Guido de Brès-Stichting.
- Raad voor het Openbaar Bestuur (2010). *Vertrouwen op democratie*. Den Haag.
- Sørensen, E. (2006). Metagovernance the changing role of politicians in processes of democratic governance. *The American Review of Public Administration*, 36(1), 98-114.
- Tonkens, E. (2014). *Vijf misvattingen over de participatiesamenleving*. Afscheidsrede Universiteit van Amsterdam.

Hoe moet je als lokale SGP-politicus in het vluchtelingendebat staan? Wat is de rol van een SGP-fractie? Vragen die zomaar ineens op het bordje van een raadslid of wethouder terecht kunnen komen. In deze editie van Lokaal Vizier komen twee SGP-fractievoorzitters aan het woord die hun ervaringen graag delen. Het gaat om twee Gelderse gemeenten: Apeldoorn en Geldermalsen. Maar wat een verschil in situatie...

Ronilla Heijboer, vrijwilliger

Komt er een AZC in uw gemeente?

Over taak en rol van een lokale SGP-fractie in het debat over de vluchtelingenproblematiek

In Apeldoorn, de hoofdstad van de Veluwe, staat de vluchtelingenproblematiek op de politieke agenda. Er circuleren plannen voor een mogelijke huisvesting voor bijna 2000 asielzoekers in de gemeente die bijna 160.000 inwoners telt. De SGP-fractie staat hier positief tegenover, maar maakt zich tegelijk wel zorgen. Henk van den Berge, fractievoorzitter in de gemeenteraad van Apeldoorn, deelt zijn ervaringen.

Van den Berge: 'In onze gemeente hebben we nadrukkelijk te maken met asielzoekers. Er is een

noodopvang voor 600 vluchtelingen. Bovendien komt er een asielzoekerscentrum voor 800 personen. De gemeente wil dit aantal mede op aandringen van de SGP spreiden over verschillende locaties. Ook moet er dit jaar woonruimte komen voor 437 statushouders met een (tijdelijke) verblijfsvergunning. De vraag is of het gezien de toegenomen vluchtelingenstroom hier bij blijft.'

NAASTENLIEFDE

Van den Berge: 'Als kleine SGP-fractie (2 van de 39 raadszetels) hebben wij positief gereageerd

op de verzoeken tot opvang. Het is rijksbeleid om te bepalen hoeveel vluchtelingen naar ons land mogen komen. Binnen die kaders moet een gemeentebestuur zijn verantwoordelijkheid nemen. De fractie vindt het vanuit christelijke motieven belangrijk om hulp te bieden aan de naaste in nood. Dat hebben wij ook in de raad naar voren gebracht. Kernbegrippen zijn naastenliefde, herbergzaamheid en barmhartigheid. Maar we moeten ook rechtvaardig handelen. In een raadsdebat hebben we aangegeven dat een vluchteling terug moet als de asielaanvraag

In Apeldoorn verloopt de opvang van vluchtelingen tot nu toe zonder grote problemen. Een voordeel is dat de houding onder de bevolking vrij positief is.

wordt afgewezen en dat er moet worden opgetreden tegen asielzoekers die zich niet aan de regels houden.

In Apeldoorn verloopt de opvang van vluchtelingen tot nu toe zonder grote problemen. Een voordeel is dat de houding onder de bevolking vrij positief is. Sinds de komst van de vluchtelingen hebben veel inwoners, kerken (gelukkig ook uit onze achterban), scholen, bedrijven en organisaties goede initiatieven genomen om de vluchtelingen te helpen.

Onze fractie heeft een overleg met een groep vluchtelingen uit de noodopvang georganiseerd (zie foto hierboven). Wij wilden contact leggen en peilen of er problemen zijn. Het gesprek werd van beide kanten als positief ervaren. Een probleem is dat veel vluchtelingen zich verveelden. Zij zaten er al maanden zonder dat ze iets mochten doen. Ook kwamen verschillende mensen in

financiële problemen, hetgeen leidde tot kleine diefstallen. Wij hebben het college gevraagd om de mogelijkheden te onderzoeken voor vrijwilligerswerk, met eventueel een kleine financiële tegemoetkoming. Het college nam ons voorstel over om deze problematiek aan te kaarten bij verschillende ministeries.

Belangrijk is om het draagvlak onder de bevolking te behouden. Mede daarom willen wij een te grote concentratie van vluchtelingen op één locatie voorkomen, omdat dat weerstand oproept. Bij de vestiging van een grotere groep statushouders bleek dat duidelijk.

Belangrijk is dat er een goede samenwerking is tussen de verschillende overheden. Er moet bovendien - ook van de regering - meer aandacht en geld komen voor een goed integratiebeleid.

Omdat onze fractie zich zorgen maakt over de aanpak van de vluchtelingenproblematiek hebben we het initiatief genomen om via raadvragen het beleid bij te stellen. Zo is een verbetering van het inburgeringsexamen nodig. Veel asielzoekers spreken, zelfs als zij hier al jaren wonen, slecht Nederlands, waardoor hun integratie moeizaam verloopt.

De fractie heeft bovendien gepleit voor een beter spreidingsbeleid om een concentratie van nieuwkomers tegen te gaan. Ook moet de rijksvergoeding voor huisvesting van statushouders omhoog. Een moeilijk punt bij de woonruimteverdeling is dat de eigen inwoners bij de toewij-

zing van sociale huurwoningen dreigen te worden benadeeld door de taakstelling voor de statushouders. Dat moet worden voorkomen.'

CONSTRUCTIEVE HOUDING

Van den Berge: 'Wat in veel gemeenten nodig is, ook in Apeldoorn, is een integrale beleidsvisie voor de vluchtelingenproblematiek, zodat er een betere samenhang in de aanpak komt en de transparantie wordt vergroot. Dat is van groot belang voor de vluchtelingen én voor de inwoners. Er zijn bij ons (nog) geen grote problemen, maar het is op eieren lopen. Als inwoners echter de indruk krijgen dat ze niet eerlijk en laat worden ingelicht dan veranderen de eieren snel in struif.

Belangrijk is dat er een goede samenwerking is tussen de verschillende overheden. Er moet bovendien - ook van de regering - meer aandacht en geld komen voor een goed integratiebeleid. Te meer daar het vluchtelingenvraagstuk gezien de internationale ontwikkelingen nog lange tijd actueel zal zijn. Als SGP-fractie proberen wij daaraan een bijdrage te leveren vanuit een christelijke levensvisie en door een positief-kritische, maar wel constructieve houding.'

Van de Veluwe gaan we naar de Betuwe. Op het moment van schrijven, komt de gemeente Geldermalsen veelvuldig voor in het landelijke nieuws vanwege het proces dat is begonnen tegen de relschoppers die op 16 december 2015 demonstreerden tegen de eventuele komst van een AZC in die gemeente. Voorafgaand aan de raadsvergadering die avond werden forse dreigementen - zelfs doodsb bedreigingen - geuit tegen raadsleden en hun gezinnen. Een half jaar later blikt Lourens van Bruchem, fractievoorzitter in Geldermalsen, op deze enerverende week terug. Hij geeft vier tips door waarmee andere

lokale politici en fracties hun winst kunnen doen.

TIP 1: BEPAAL UW KEUZE OP TIJD

Van Bruchem: 'Denk op tijd na, bepaal uw keuze, uw strategie vóórdat u met een voorstel wordt geconfronteerd waarover binnen vijf dagen een besluit moet worden genomen. Dat was namelijk de situatie in Geldermalsen. De gemeenteraad moest in slechts vijf dagen een besluit nemen over het al dan niet vestigen van een groot AZC in Geldermalsen. Zeer snel nadat het voorstel openbaar werd in de gemeente, barstte namelijk de bom. Facebook, twitter en email werden gebruikt als kanonnen, gericht op de

Van Bruchem: 'Denk op tijd na, bepaal uw keuze, uw strategie vóórdat u met een voorstel wordt geconfronteerd waarover binnen vijf dagen een besluit moet worden genomen.'

gemeente(raadsleden). De gemiddelde burger kent het verschil niet tussen een gemeenteraad en het college van Burgemeester en Wethouders. Een stortvloed van berichten is over ons uitgestort. Bijna niemand was in staat om in zo'n korte periode een verstandige analyse te maken. Juist de zeer korte beslissingstermijn zorgde voor zeer veel onbegrip. In de communicatie naar de burgers toe is heel duidelijk gesteld dat er een 'echt' communicatietraject zou volgen. Maar het is onbegrijpelijk hoe snel 'negatief' nieuws zoveel meer aandacht krijgt dan andere argumenten. De 'grote schreeuw' vroeg en kreeg aandacht. Mensen werden bedreigd, onze

dorpen werden volgehangen met spandoeken. Burgers werden boos op elkaar. Onderhuids broeide er veel. Er was veel onbegrip.'

TIP 2: GA HET GESPREK AAN

Van Bruchem: 'Als lokale SGP-fractie hebben wij de leden van de SGP-kiesvereniging ter plaatse uitgenodigd om met hen van gedachten te wisselen. 200 leden vereerden ons met een bezoek. Tijdens deze avond hebben we op een waardige manier met elkaar gesproken. Een deel van onze achterban ziet de komst van een AZC als een geschenk, bij anderen overheerst angst of een gevoel van onveiligheid, van onbehagen. Juist het feit dat mensen geen tijd kregen om hun gedachten te ordenen, informatie te vergaren, gezamenlijk te discussiëren, legde een zeer negatieve druk op de gehele discussie. Mede naar aanleiding van deze gedachtewisseling en de discussies in onze fractie, hebben we besloten een amendement te maken. Een amendement dat o.a. 'vraagt' om varianten, inzicht in veiligheidsaspecten, impact op de omgeving, financiële consequenties. Dat amendement zou een meerderheid hebben behaald als het in stemming zou zijn gebracht.

Als fractie wilden we echter eerst luisteren naar de 60 insprekers, voordat we het amendement in de raadsvergadering zouden inbrengen. Hadten we dit toch voor de vergadering luid en duidelijk bekend moeten maken? Zouden er dan geen stenen door de lucht zijn gevlogen? Voor ons is dat nog steeds een vraag.'

TIP 3: NEEM JE VERANTWOORDELIJKHEID

Van Bruchem: 'De SGP-fractie nam en neemt haar verantwoordelijkheid voor de gehele gemeente. We hebben duidelijke informatie nodig. Dus sturen met ons hart en met ons hoofd. We hebben een dubbele verantwoordelijkheid: ten

eerste richting de inwoners van onze gemeente(n) en ten tweede richting de vluchteling. We moeten ervoor zorgen dat we niet 'alleen maar verliezers' overhouden.'

TIP 4: LOOP EEN STAP VOORUIT OP DE REALITEIT

Van Bruchem: 'Mijn vierde advies aan lokale SGP-fracties is: bereid u voor op de vraag vanuit de provincie. Het onderwerp is ingewikkeld. Iedereen heeft er een mening over. Deze meningen worden kwadratisch heftiger als alles in een

zeer korte periode moet worden beslist. De burger (en ook de lokale politiek) voelt zich dan overvallen. Zelfs die schijn moet worden voorkomen. Vertrouwen komt te voet en gaat te paard. Dat is realiteit. Mensen zijn beschadigd, mensen willen elkaar niet meer spreken. Het onzorgvuldige proces in Geldermalsen heeft veel pijn veroorzaakt. Neem daarom de tijd, en als die in eerste instantie niet wordt gegund, dwing dan die benodigde bezinningstijd af. Een welgemeend advies vanuit de mooie Betuwe, uit Geldermalsen.'

Gerechtigheid verhoogt een volk

Bijbels genormeerde politiek in een democratische rechtsstaat

Drs. J.A. Schippers (red.)

Gerechtigheid verhoogt een volk

Bijbels genormeerde politiek in een democratische rechtsstaat

€ 17,95*

Deze studie is door het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP uitgevoerd op verzoek van het hoofdbestuur van de SGP en de Tweede Kamerfractie van de SGP. In dit boek gaan diverse auteurs in op fundamentele vragen over de inhoud en vormgeving van christelijke politiek in onze samenleving, waarin het christelijk geloof en de kerk volgens velen er niet of nauwelijks toe doen. In de visie van de SGP is versterking van de duurzaamheid en veerkracht van de democratische rechtsstaat noodzakelijk en gewenst. De Bijbelse gerechtigheid biedt daarvoor de benodigde inspiratie, oriëntatie en normering.

ISBN 978-94029-0004-0

Omvang 272 blz.

Prijs € 17,95 (*excl. verzendkosten)

Bestel dit boek via www.sgp.nl/webshop

Of telefonisch via 010 7200 785

Met de Wet Maatschappelijke Ondersteuning komt soms letterlijk de staat op straat. Zeker in de Geestelijke Gezondheidszorg (GGZ) is dat goed zichtbaar. Philippe Delespaul, bijzonder hoogleraar aan de Universiteit van Maastricht en expert in innovaties binnen de GGZ is zich daar goed van bewust. Het huidige aanbod past niet bij de behoeften en verwachtingen van mensen. Het systeem is te groot en te bureaucratisch. Wat zou de politiek daaraan kunnen doen?

Door Huibert Kik, redacteur

'De GGZ-cliënt moet weer kunnen dromen'

Interview met Philippe Delespaul, expert Geestelijke Gezondheidszorg

Philippe Delespaul heeft samen met zijn collega's de kans gegrepen om in de turbulente tijd waar de GGZ zich momenteel in bevindt een manier te bedenken waarop de Nieuwe GGZ daar verandering in wil brengen.

Waarin is de Nieuwe GGZ anders dan de huidige Geestelijke Gezondheidszorg (GGZ)?

'Er zijn een aantal punten, maar laten we beginnen met het uitgangspunt van de positieve gezondheidszorg. Tot nu toe hebben we de pati-

enten in de GGZ uitsluitend benaderd vanuit het standpunt dat we de zieke mens gaan genezen. En dat betekent dat er veel initiatief gestoken wordt in de directe hulpverlening. Maar op het moment dat dit onvoldoende effect heeft, dan wordt er over het algemeen gezegd dat er dan niet veel meer te behalen is en zorgen we ervoor dat deze mensen zo goed mogelijk verzorgd worden. De positieve gezondheidszorg gaat er van uit dat gezondheidszorg meer moet doen dan de symptomen van de ziekte wegnemen.

Dit betekent dat de GGZ zich niet alleen moet richten op wat in het hoofd van de cliënt gebeurt, maar ook wat er in diens omgeving gebeurt. Die manier van denken staat centraal op de wijze waarop we met elkaar de zorg vormgeven.

Er zijn veel meer domeinen in het leven van de cliënt waar doelen te behalen zijn, dan alleen in het curatieve domein. Er zijn verschillende manieren om gezondheid te realiseren. Dit betekent dat de GGZ zich niet alleen moet richten op wat in het hoofd van de cliënt gebeurt, maar ook wat er in diens omgeving gebeurt. Die manier van denken staat centraal op de wijze waarop we met elkaar de zorg vormgeven. Dat betekent eigenlijk dat de hulpverlening minder geven wordt op de locatie waar de hulpverlening op dat moment is, dat het minder in een beveiligde

omgeving wordt gegeven, maar meer en meer in de maatschappelijke context. Dan komen we bij een van de eerste pijlers van de nieuwe GGZ, namelijk dat de GGZ in de hulpverlening aansluit bij de plek waar de cliënt verblijft en ook de mensen in deze context niet in de steek laat. En hen zelfs onderdeel maakt van de hulpverlening die geboden wordt. Zij kunnen op die hulpverlening terugvallen.

Dit kan dan het beste lokaal gebeuren in kleine wijkorganisaties, tot maximaal 20.000 inwoners, waarin de hulpverleners zowel voor de GGZ-cliënten, naast betrokkenen en andere inwoners bereikbaar en aanspreekbaar zijn. Huisartsen, scholen, werkgevers, woningcorporatie en de wijkagent worden ook betrokken bij deze manier van hulpverlening. Dus we gaan niet alleen uit van het professionele veld, maar van het gehele veld rond de cliënt heen.'

Betekent dit dan dat ook de instellingen zullen verdwijnen?

'Dat zou kunnen gaan gebeuren. Tot nu toe behoren deze instellingen de beschikbare kennis,

Over Philippe Delespaul

Philippe Delespaul (1958) studeerde aan de Universiteit van Leuven (België) en specialiseerde zich in klinische psychologie en psychologische methodologie, statistiek en mathematische psychologie. Hij is hoogleraar Zorginnovaties in de GGZ aan de Universiteit Maastricht. Ook is hij programmaleider Integrale Zorg bij Mondriaan in Zuid-Limburg. Hij schreef meer dan 100 artikelen en hoofdstukken in peer-reviewed internationale tijdschriften en boeken. Ook consulteert hij in nationale en internationale researchnetwerken. Hij is betrokken bij de ontwikkeling van de mhealth toepassing PsyMate, een coachinginstrument om mensen met een psychiatrische aandoening weer controle te geven over hun eigen leven. Tevens is hij betrokken bij de ontwikkeling van innovatieve zorgsystemen in het bijzonder voor mensen met een ernstige psychische aandoening. Hij is bestuurslid van F-ACT Nederland en het CCAF.

maar ze zijn nogal log en kunnen moeilijk bewegen naar een nieuw systeem. Dus als ze niet in staat zijn om deze beweging te omarmen, denk ik dat ze in de toekomst zullen verdwijnen. Je moet je ook realiseren dat het een maatschappelijke keuze is om de verantwoordelijkheid voor de (participatie) zorg naar de gemeenten te brengen (dit is een onderdeel van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning, HK.). Dus dat betekent dat de instellingen nu al een samenwerking moeten aangaan met de gemeenten bij hen in de buurt. Dat betekent dat ze zich op een andere manier moeten gaan organiseren.

Een belangrijk punt is wel dat deze instellingen garant staan voor het bewaken van de kwaliteit van zorg. Dus je moet een manier vinden om deze kwaliteitsnorm te blijven borgen. Het is goed mogelijk dat de instellingen op decentraal niveau een rol blijven spelen, maar dat zal de toekomst uitmaken.

Maar het kan ook zijn dat de gemeenten deze rol gaan oppakken, of dat er andere organisaties of samenwerkingsverbanden ontstaan die de kwaliteit garanderen. Daarbij komen we bij een andere pijler van de Nieuwe GGZ, namelijk dat we meer aansluiting gaan zoeken bij moderne technologieën, waarbij digitale communities hulpverleners kunnen samenbrengen om ideeën en methoden uit te wisselen. Daarnaast kunnen deze communities gebruikt worden door de GGZ-cliënten zodat ze met elkaar of met de hulpverlening kunnen communiceren. E-health (hulpverlening via internet of apps, HK) kan op deze manier vorm gegeven worden, waarbij niet alleen de cliënt, maar ook de naasten hulp en steun kunnen krijgen. Dus de ruimte om hulp te verlenen is veel groter wanneer je dat kan toepassen via E-health.'

Wat is de reden waarom jullie nu met deze Nieuwe GGZ komen?

'Ik denk dat dit heel veel te maken heeft met de tijdgeest. Er zijn een aantal zaken die bij elkaar komen. Aan de ene kant heb je de ontwikkelingen in het stelsel, zoals de decentralisatie naar gemeenten, waardoor heel veel GGZ-instellingen zoekende zijn, op zoek naar oplossingen en nieuwe werkvormen. Daar proberen we een duidelijk antwoord op te geven. We constateren dat er nu ook een hele discussie gaande is over de kwaliteit van de geleverde zorg. Veel hulpverleners, GGZ-cliënten maar ook familieleden stellen daar vragen bij. Dus willen we die handschoen oppakken om een betere gezondheidszorg te creëren. De discussie over de kwaliteit van zorg is wel een beetje ambivalent, want we hebben een goede GGZ in Nederland ten opzichte van de rest van de wereld, maar we zijn ook van mening dat het veel beter zou kunnen en dat we op dit ogenblik ook heel veel tijd verspillen aan administratie en andere zaken die de efficiëntie van de zorg niet helpen, maar eerder tegenwerken.'

Wat gaat de burger van deze verandering merken?

'Als alles volgens plan verloopt denk ik dat de burger een beter bereikbare GGZ en meer genormaliseerde GGZ tegenkomt. We hopen daarmee dat het voor de man in de straat meer helder wordt wat er in de GGZ gebeurt. Er is nu geen zicht op wat er in de GGZ gebeurt, hetgeen betekent dat mensen daar al gauw bang voor worden. Ze begrijpen niet wat in de GGZ gebeurt. Het moet dus veel transparanter en dichterbij. Daarbij kunnen we dan grote stappen zetten in het normaliseren en de-stigmatiseren van de GGZ-cliënten. Dat we zichtbaar en beschikbaar zijn, dat het duidelijk is wat er gebeurt, wie er geholpen wordt. Op wie je kunt terugvallen

en dat je als familie je niet in de steek gelaten voelt op het moment dat een cliënt nu met ontslag gaat en de nazorg minimaal geregeld is.'

Bent u niet bang voor meer overlast van GGZ-cliënten nu ze niet meer in instellingen wonen maar gewoon in de wijk?

'We moeten ons realiseren dat ook in de toekomst niet alle GGZ-cliënten in de wijken komen wonen. Maar het zullen er wel meer zijn dan vroeger. Ook moeten we beseffen dat Nederland

We moeten beseffen dat Nederland het land in Europa is met verhoudingsgewijs de meeste opgenomen GGZ-cliënten. Dus als er sprake is van 'overlast' kan ik dat alleen maar interpreteren als stigmatisering. In alle andere Europese landen wordt deze overlast aanvaard. Waarom zou dat in Nederland niet kunnen?

het land in Europa is met relatief het meest opgenomen GGZ-cliënten. Dus als er sprake is van 'overlast' kan ik dat alleen maar interpreteren als stigmatisering. Want in alle andere landen in Europa wordt deze overlast aanvaard. Waarom zou dat in Nederland niet kunnen? Ons land staat toch zo bekend om zijn tolerantie?!

Wat kan de lokale politiek in deze verandering betekenen?

'De lokale politiek wordt hier nu al bij betrokken, omdat de gemeenten een rol hebben toebedeeld gekregen in de participatie. Ik vind dat ze

samenwerking moeten zoeken met de GGZ-instellingen, zodat niet beide partijen apart van elkaar, de hun toebedeelde 'zuil' in de gezondheidszorg blijven uitvoeren. Hierdoor blijft participatie de taak van de maatschappij en behandeling de taak van GGZ. Zorg is dan gescheiden in twee werelden. Dan zou er in feite niets veranderen. Een belangrijk onderdeel van de Nieuwe GGZ is dat de GGZ-cliënt de regie over zijn leven weer terug krijgt. GGZ-instellingen en gemeenten moeten dus samenwerking zoeken om de participatie en behandeling op elkaar te laten aansluiten, zodat de cliënt ondersteund wordt in het weer op de rails zetten van zijn leven. Daarin is het belangrijk om een antwoord te krijgen op de vraag hoe we deze mensen meer kunnen laten participeren in de maatschappij, met hun handicap en zonder dat ze afhankelijk blijven van hun uitkering. Er zou altijd perspectief voor deze mensen moeten zijn. Perspectief op werk, een woning en andere dromen die de mensen om hun heen ook hebben. En daar kan de politiek zeker wat aan doen.'

Hoe worden de ideeën van de Nieuwe GGZ ontvangen bij de landelijke politiek en de zorgverzekeraars?

'Iedereen is redelijk enthousiast. We geven aan dat de GGZ genoeg geld krijgt om de Nieuwe GGZ te realiseren. Nu wordt dat geld niet efficiënt ingezet. En daar is de GGZ niet enkel voor verantwoordelijk. Ook politieke maatregelen, controle door zorgverzekeraars zorgen voor inefficiëntie.'

'Er is wel wat onzekerheid over hoe we de transitie gaan realiseren. Hoe gaan we van de huidige situatie naar de nieuwe situatie? Daarover toont men zich soms wat zenuwachtig. Maar dat het een goed idee is om deze transitie te gaan doen, daarvan is eigenlijk iedereen wel overtuigd. De hoek van waaruit we de meeste vragen krijgen, zijn de collega GGZ-professionals. Die

zijn huiverig dat de professionele deskundigheid teloor gaat in dit nieuwe, gedecentraliseerde systeem. Ze vrezen dat GGZ-cliënten niet meer de professionele hulp zullen krijgen die ze nu in het huidige systeem ontvangen. Wij denken dat dit niet het geval zal zijn. Eén van onze speerpunten is dat de professionaliteit eerder naar boven zal moeten gaan dan naar beneden.'

en hopen dit voor het einde van het jaar gerealiseerd te hebben. Daarnaast zijn we bezig met het ontwikkelen van de hele ICT-infrastructuur om de plannen mogelijk te maken. Dit betekent dat we over twee jaar zeker weten of het werkt - of niet, en dat dus over drie tot vijf jaar het geheel landelijk kan draaien. Het is ambitieus, maar dat is wel onze droom.'

Waar staan we over vijf jaar?

'We zijn nu bezig met het ontwikkelen van proeftuinen (proefplekken bij GGZ-instellingen, HK)

Nieuwe GGZ in het kort

ENGAGEMENT 1: 'NOTHING ABOUT US WITHOUT US'

De Nieuwe GGZ is een collaboratieve ontwikkeling met cliënten, betrokkenen, partners en hulpverleners. De Nieuwe GGZ is persoonsgericht, niet instellingsgericht. De client staat centraal.

ENGAGEMENT 2: 'EEN FACE2FACE ÉN ONLINE COMMUNITY'

De Nieuwe GGZ wil contact tussen mensen faciliteren; f2f in de wijk, virtueel zowel lokaal als nationaal.

Voor wie? Triadisch: cliënten/burgers, betrokkenen, (professionele) veld

Wat? Voor ervaringsuitwisseling, voor onderlinge hulp, voor het delen van opportuniteiten; voor uitwisselen van kennis.

Hoe? Collaboratief, ongestuurd (user-driven community); ICT =open source; =veilig; =cliënt als center; =integreerbaar

ENGAGEMENT 3: 'KANTELEN VAN MIDDELEN NAAR DE WIJK'

De Nieuwe GGZ streeft naar radicale de-bureaucratisering en open (zelfsturende) samenwerking. Participerende instellingen onderschrijven het charter van sociale onderneming en gaan uit van de volgende middelenverdeling (benchmark):

- 25% van de middelen in centrale middelen (landelijke infrastructuur en regionale klinieken)
- 75% van de middelen in wijk infrastructuur
- 1/3 investeren in professionele hulpverlening (FACT, basis GGZ)
- 1/3 investeren in begeleidingsinfrastructuur (RIBW, dagcentra)
- 1/3 investeren in een sociale economie

Bron: www.denieuweggz.nl

Onze democratie heeft inmiddels oude papieren en ze lijkt nog altijd vrij stabiel. Elke inwoner mag, mits kiesgerechtigd, deelnemen aan verkiezingen. Iedereen heeft het recht om op non-electorale wijze zijn voorkeuren kenbaar te maken. Maar het opkomstpercentage bij verkiezingen neemt in alle westerse liberale democratieën af. Ook de ontwikkeling in aantallen partijlidmaatschappen staat er niet rooskleurig voor. Vooral jongeren ontbreken in het politieke debat. Is de legitimiteit van de democratie in gevaar?

Hans van 't Land, politiek voorzitter SGP-jongeren

Wie de jeugd niet heeft...

Politieke participatie onder jongeren en de rol van SGP-jongeren

In dit artikel gaan we na hoe SGP-jongeren meer jongeren kan mobiliseren. Maar eerst: wat is SGP-jongeren, en waarom is jongerenparticipatie in de politiek belangrijk? Daarna volgt een korte weergave van drie voorwaarden die effect hebben op politieke participatie. Tot slot bezien we de concrete bijdragen die SGP-jongeren kan en moet leveren.

OUDE PAPIEREN

Niet alleen de SGP, opgericht in 1918, is Neder-

lands oudste politieke partij. Ook SGP-jongeren is de oudste politieke jongerenorganisatie van ons land. Sinds 1934 bestaat de organisatie, destijds onder de naam Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Studieverenigingen (LVSCS). Met een korte onderbreking tijdens de Tweede Wereldoorlog was deze vereniging vooral bezig met het bestuderen van de grondbeginselen van de SGP. Jongerenparticipatie was nog geen doel, en de politieke praktijk stond ver weg. Een opmerkelijke verandering

vindt plaats in de jaren '80 van de twintigste eeuw, als George van Heukelom de vereniging bestiert. Er volgt een slag om de jeugd. Daarin staat LVSGS/SGP-jongeren – zoals de vereniging dan officieel heet – niet op zichzelf. De afkalvende zuilstructuur in Nederland zorgt ervoor dat de reformatorische gezindte zich herpakt en vanuit een eigen reformatorische zuil de samenleving beschouwt en daarmee in gesprek gaat. In de jaren '70 ontstaan de eerste reformatorische scholen die jongeren moeten toerusten voor hun taak in de maatschappij. Ouders en kerken steunen deze scholen van harte, mede omdat daar het grootste deel van de opvoeding ten aanzien van goed burgerschap wordt gegeven. Ook rolt het *Reformatorisch Dagblad* sinds 1971 van de drukpers, wat aangeeft dat de verzuilde orthodox-gereformeerden wel degelijk interesse hebben in de maatschappij en wereldwijde ontwikkelingen (zo werd bijvoorbeeld ook de hulpstichting 'Woord en Daad' in 1973 opgericht). Ook SGP-jongeren gingen mee in de vaart der volkeren, en groeide in datzelfde decennium aanzienlijk (onder leiding van 'kweekschoolstudent' M. Golverdingen), en mobiliseerde grote groepen jongeren. Nog steeds is SGP-jongeren de grootste politieke jongerenorganisatie van Nederland en blijkt ze in staat om op de jongerendagen meer dan 1.000 jongeren te mobiliseren.

EEN PARTICIPERENDE JONGEREN-DEMOS

Een beroemde definitie van democratie werd gegeven door Abraham Lincoln (1863). *'Democracy is the government of the people, by the people, for the people.'* Deze definitie herbergt drie verantwoordelijkheden die ook jongeren hebben in een democratie. Allereerst is er de legitimiteitskwesitie: als een democratie een regering van burgers is, betekent een gebrek aan participatie het failliet van de regering. Het man-

daat is dan immers beperkt. Maar ondanks een teruglopende opkomst bij verkiezingen, geven de uitslagen tot op heden nog steeds blijk van een meerderheid van de stemgerechtigde bevolking die wel trouw opkomt. Deze definitie veronderstelt daarnaast dat mensen niet alleen de overheid legitimeren door hun stem, maar deze ook monitoren of controleren. Democratie is niet een terugkerend fenomeen bij verkiezingen, het is een systeem dat aldoor behoort te werken. Van de bevolking, inclusief jongeren, wordt min of meer verwacht de regering te vol-

Niet alleen de SGP, opgericht in 1918, is Nederlands oudste politieke partij. Ook SGP-jongeren is de oudste politieke jongerenorganisatie van ons land.

gen. En dat moet aangeleerd worden. Tot slot is de democratische regering er ook vóór de mensen, wat op zijn minst betekent dat alle burgergroepen vertegenwoordigd moeten zijn, maar ook dat burgers in een pluriforme samenleving aan hun overheid hun preferenties te kennen geven. Een niet-geïnformeerde overheid kan dus niet democratisch handelen. Een democratische overheid betekent niet slechts dat de wetten alleen tot stand komen doordat een meerderheid van stemmen ermee akkoord gaat, maar impliceert ook dat een pluriforme maatschappij legitimiteit verleent aan de overheid, die overheid monitort én voorkeuren kenbaar maakt. Want in een liberale democratie, gefundeerd in een constitutie, mag iedereen zijn voorkeuren duidelijk maken en 'verkopen', en zijn alle stemmen gelijk. Een gebrek aan participatie

zorgt er dus voor dat een democratische regering inboet aan cruciale uitgangspunten. Als de *demos* of het participerende volk verdwijnt, wie regeert dan nog over wie?

Uit cijfers blijkt dat juist in postindustriële samenleving, i.e. nagenoeg alle West-Europese landen, het opkomstpercentage bij verkiezingen daalt, het aantal lidmaatschappen van politieke partijen afneemt, en de *elite-challenging* activiteiten (de non-electorale activiteiten) stijgen (Deutsch, 2009; Inglehart en Catterberg, 2002). Het zijn vooral jongeren die de conventionele

Democratie is niet een terugkerend fenomeen bij verkiezingen, het is een systeem dat aldoor behoort te werken. Van de bevolking, inclusief jongeren, wordt min of meer verwacht de regering te volgen. En dat moet aangeleerd worden.

wijze van politiek participeren naast zich neerleggen (lees Marien, Hooghe en Quintelier, 2010). Waarom doen jongeren minder mee, en hoe is het tij te keren?

WAAROM JONGEREN NIET PARTICIPEREN

Het tekort aan participatie onder jongeren is problematisch als we in ogenschouw nemen dat democratische regeringen niet zonder een betrokken burgerij kunnen. Laten we daarom na gaan welke drie voorwaarden nodig zijn voor een hogere politieke participatie onder jongeren. Dat zijn de bereidheid of potentie om te participeren, de mogelijkheden of rekruteringsnet-

werken en tot slot de drempels wegnemen die jongeren verhinderen om daadwerkelijk deel te nemen aan het democratisch proces.

a. De bereidheid om te participeren

Klandermans en Oegema (1987) analyseren wanneer politieke participatie het meest waarschijnlijk is, wat ook valt toe te passen op jongeren. Allereerst spreken ze van een *mobilization potential*, ofwel de houding die jongeren hebben ten opzichte van politieke participatie. Nog altijd geldt dat stemgedrag en politieke betrokkenheid met de 'papelepel worden ingegoten' (Plutzer, 2002), en dat politiek gedrag een habitus wordt (Bendor, Diermeier en Ting, 2003). Ofwel: zolang jongeren onverschillig staan tegenover de politiek en niet een eerste stap nemen om te gaan stemmen, blijven ze voor politieke participatie bijna onbereikbaar. Juist in postindustriële samenlevingen, waar de individualisering is doorgeslagen, missen jongeren de richtlijnen en ideeën die aangedragen worden door de leiders van hun eigen kring. De terugloop van sociale integratie en sociale controle zorgt ervoor dat jongeren minder participeren (Armingeon en Schädel, 2014). Ze worden niet meer door hun eigen omgeving gevraagd om te participeren. Overigens toont Plutzer (2002) aan dat ook de levensfase een grote rol kan spelen: moeders, jongeren die afhankelijk zijn van politieke besluitvorming of getroffen door een crisis, kunnen gevoeliger worden voor politieke mobilisatie. Jongeren mobiliseren, begint dus ermee door hen jong betrokken te maken op de maatschappij.

b. De mogelijkheden om te participeren

Daarnaast spreken Klandermans en Oegema (1987) over netwerken die kunnen rekruteren of mobiliseren. Een individu, vooral een jongere, zal, alle politieke motivatie en preferenties ten

spijt, pas participeren als hij gemobiliseerd is. Media, omgeving, lidmaatschap van een politieke jongerenorganisatie of van een kerk, kunnen daarbij behulpzaam zijn. Helpen sociale media om jonge mensen te mobiliseren? Bekend is het voorbeeld van de zgn. Arabische Lente, ook wel de facebookrevolutie genoemd. Er ontstaan netwerken, vaak zelfs globaal, die krachtig blijken te zijn. Maar hoewel sociale media effectief kunnen zijn, hebben ze niet een louter positief resultaat. Internetgemeenschappen zijn vaak single-issue en niet hecht. Sociale media zijn met name geschikt om een demonstratie te organiseren, maar het vervangt niet de gemeenschap waar vertrouwen en eensgezindheid heerst. Elke jongerenorganisatie weet dat het aantal aanmeldingen bij een facebookevent niets zegt over de daadwerkelijke opkomst. Sociale media zijn dus als middel heel handig, maar bevorderen niet per se de participatie onder jongeren (Valenzuela, 2013). Sterker: het kan juist de vrijblijvendheid en individuele ongebondenheid stimuleren.

c. Drempels voor daadwerkelijke participatie

Tot slot spelen barrières een rol. Een belangrijke bijdrage in het verklaren van politieke participatie wordt gedaan door de *rational choice theory*. Burgers zijn calculerende mensen, die kosten en baten zijn van hun stem of participatie tegen elkaar afwegen. Educatie is in dat kader van groot belang – hoger opgeleiden hebben gemakkelijker toegang tot informatie en kunnen met minder moeite een afweging maken. Studenten participeren doorgaans het meest in PJO's. Een scherpe campagne, waar de politieke boodschap van politieke partijen stevig maar eenvoudig (bijvoorbeeld door oneliners) aan de man wordt gebracht, levert aanzienlijk meer stemmers op onder lager opgeleiden. De keuze wordt voor hen gemakkelijk gemaakt: lage kosten. De verwachte kosten worden afgewogen

Sociale media zijn met name geschikt om een demonstratie te organiseren, maar het vervangt niet de gemeenschap waar vertrouwen en eensgezindheid heerst.

tegenover de verwachte baten. Die laatste zijn natuurlijk moeilijk te meten – een enkele kiezersstem is zelden beslissend. Het is dan ook logisch dat in een land met weinig inwoners de verkiezingsopkomst relatief hoger is. Eveneens is het daarom te verklaren dat bij een spannende tweestrijd tussen partijen, burgers eerder geneigd zijn om de kosten voor lief te nemen. In beide gevallen is de kans immers groter dat hun stem beslissend is. Het is dan ook niet voor niets dat politici in verkiezingstijd blijven benadrukken dat elke stem telt. Het is echter niet alleen bij electorale participatie dat deze rationele afweging gemaakt wordt. Ook in non-electorale participatie speelt dit een rol. In landen met meer vrijheden en waar burgers meer levenszekerheid hebben, is de drempel lager om te participeren in demonstraties (Bernhagen en Marsh, 2007). Veel jongeren participeren in protesten omdat ze weinig te verliezen hebben, vooral als ze nog geen gezin hebben of niet voor eigen kost moeten zorgen. Overigens blijkt dat regionaal bestuur, of een grotendeels gedecentraliseerd bestuur, meer politieke participatie oproept (Vrablikova, 2014). Simpelweg omdat de kans op impact groter is. Om politieke participatie te bevorderen moeten dus óf de kosten (barrières) zo laag mogelijk zijn, óf de mogelijke baten overtuigend zijn.

DOELEN VOOR SGP-JONGEREN

Deze drie noties kunnen richting geven aan de

doelen en methoden van een politieke jongerenorganisatie zoals SGP-jongeren. Natuurlijk vormen ze niet de drijvende kracht achter waarom we politiek actief zijn. Dat is de Bijbelse boodschap en christelijke bewogenheid.

Allereerst betekent dit dat SGP-jongeren moet inzetten op bewustwording – jongeren moeten zich bewust zijn van de samenleving en de soms contrasterende boodschap van het evangelie. Neutraliteit of onbetrokkenheid past niet. Overigens ligt ook een rol voor onder meer scholen. Maar zolang jongeren niet *willen* participeren, of

Het is daarom goed dat er SGPj-café's georganiseerd worden; ontmoeting en kennismaking is cruciaal om politieke participatie te ontplooiën en te stimuleren.

niet inzien waarom het relevant is, zal de belangstelling laag of zelfs nihil zijn. De rol van SGP-jongeren hierin is niet alleen belangrijk omdat het leden oplevert voor de organisatie, maar ook omdat hier opgaat 'jong geleerd, is oud gedaan'. Politieke participatie begint bij bewustwording, maar houdt vaak stand door gewenning. Deze bewustwording wordt vormgegeven door gastlessen op scholen door de beleidsadviseur van SGP-jongeren. Ook bij evenementen binnen onze achterban moet SGP-jongeren aanwezig zijn. Niet slechts om leden te werven, maar om zichtbaar te zijn en vooral om onder jongeren het gesprek aan te zwengelen.

Ten tweede moet SGP-jongeren werken aan duurzame *binding* en vertrouwen in de organi-

satie en haar boodschap: SGP-jongeren als mobiliserend netwerk. Sommige jongeren willen wel participeren, maar hebben niet het juiste netwerk om dat te laten ontstaan, of hebben niet genoeg vertrouwen in dat netwerk of in de boodschap van de organisatie. Het is verleidelijk om vooral een digitale, online gemeenschap te vormen. Ook SGP-jongeren is actief online – we schrijven statements, columns op websites, kondigen onze evenementen aan op facebook en we twitteren. Daarmee creëren we géén duurzaam netwerk, maar onderhouden die hoogstens. Het is daarom goed dat er SGPj-café's georganiseerd worden; ontmoeting en kennismaking is cruciaal om politieke participatie te ontplooiën en te stimuleren. Daarnaast moet SGP-jongeren een eigen en herkenbaar verhaal hebben, zodat het vertrouwen en de mogelijkheid tot duurzame verbinding groeit.

Tot slot kan SGP-jongeren de drempel verlagen en jongeren verleiden om te participeren. Allereerst door de *kosten* te verminderen. De SGP-jongerevendag moet daarom een laagdrempelig evenement blijven. Politiek lijkt helaas iets geworden te zijn voor mannelijke jongeren die geschiedenis, politicologie of rechten studeren. Ook binnen onze organisatie, en binnen andere PJO's, zijn mbo'ers ondervertegenwoordigd. De kunst is dus om de drempel laag te houden en iedereen te betrekken in onze politieke activiteiten. Het is ook voor de Tweede Kamerverkiezingen op 15 maart 2017 de uitdaging om informatie en standpunten aan de man te brengen onder alle lagen van onze achterban. Juist de lager opgeleiden zijn gebaat bij een intensieve en eenvoudige informatievoorziening, zodat de kosten om te stemmen zo laag mogelijk zijn. Overigens, in kritiek op de *rational choice* benadering, moet SGP-jongeren niet doen alsof politieke participatie afhangt van het resultaat. Een

christelijke boodschap in de politiek moet vooral voortkomen uit een intrinsieke verbondenheid met de maatschappij en de christelijke waarden.

CONCLUSIE

Politieke participatie onder jongeren is tanende. We zullen als partij én jongeren schouder-aan-schouder moeten staan om jongerenparticipatie te verwezenlijken. Als SGP(-jongeren) kunnen we wel degelijk een grote groep burgers betrekken bij de politiek. Wellicht besteedt de achterban haar politieke bijdrage graag uit aan de vakkundige fractie, maar onze democratie vraagt om een betrokken burgerij.

Burgerschap in optima forma. SGP-jongeren kan daarin een grote rol vervullen. Om alle jongeren, ongeacht hun opleidingsniveau, aan te spreken op hun rol in de maatschappij en het belang van bijbels genormeerde politiek. Zodat jongeren in potentie gemobiliseerd willen worden. Daarnaast kan SGP-jongeren een rol spelen om barrières te slechten om politiek te participeren en te benadrukken wat mogelijke opbrengsten zijn. Tot slot moet SGP-jongeren werken aan een hecht en effectief netwerk, waar vertrouwen en betrokkenheid heerst. Noem het idealiter een eensgezindheid in en enthousiasme vóór de Bijbelse opdracht.

Literatuur

- * Armingeon, K. en Schädel, L. (2014). Social inequality in political participation: The dark sides of individualisation. *West European Politics*, 38(1), pp. 1-27.
- * Bendor, J., Diermeier, D. en Ting, M. (2003). A behavioral model of turnout. *American Political Science*, 39(2), pp. 261-280.
- * Bernhagen, P. en Marsh, M. (2007). Voting and protesting: explaining citizen participation in old and new European democracies. *Democratization*, 14(1), pp. 44-72.
- * Catterberg, G., Inglehart, R. (2002). Trends in Political Action: the Developmental trend and the post-honeymoon decline. *International Journal of Comparative Sociology*, 43(5), pp. 300-316.
- * Deutsch, F. (2009). *Participation and Democracy: Dynamics, Causes and Consequences of Elite-Challenging Activities*. Bremen: Jacobs University.
- * Klandermans, B. en Oegema, D. (1987). Potentials, networks, motivations, and barriers: steps towards participation in social movements. *American Sociological Review*, 52, pp. 519-531.
- * Marien, S., Hooghe, M. en Quintelier, E. (2010). Inequalities in non-institutionalised forms of political participation: a multi-level analysis of 25 countries. *Political Studies*, 58, pp. 187-213.
- * Plutzer, E. (2002). Becoming a Habitual Voter: Inertia, Resources, and Growth in Young Adulthood. *American Political Science Review*, 96(1), pp. 41-56.
- * Valenzuela, S. (2013). Unpacking the use of social media for protest behavior: the roles of information, opinion expression and activism. *American Behavioral Scientist*, 57(7), pp. 920-942.
- * Vrablikova, K. (2014). How context matters? Mobilization, political opportunity structures, and nonelectoral political participation in old and new democracies. *Comparative Political Studies*, 47(2), pp. 203-229.

Als je de mensen op straat zou vragen wat ze van de politiek vinden, hoor je vaak de verzuchting dat de politiek er maar een rommeltje van maakt. Laten we dan voor deze kwartaalstelling eens de proef op de som nemen met de stelling: 'Politieke partijen moeten worden afgeschaft'. Twee personen hebben we gevraagd om te reageren. Ton Walthaus van Het Burgercollectief legt uit waarom hij helemaal vóór de stelling is. Niek Bakker, beleidsadviseur van SGP-jongeren, pleit tegen.

Schaf politieke partijen af!

Het afschaffen van politieke partijen mag ook worden verstaan als verdergaande samenwerking. In het belang van Volk & Vaderland. De politieke versplintering van nu maakt Nederland een te gemakkelijke prooi voor de Europese Unie, waar inmiddels niet veel 'goeds' meer vandaan komt! Politici die geen partijbelang of -binding meer hebben en rechtstreeks gekozen zijn, zullen gezamenlijk als oprechte volksvertegenwoordigers de grondwet dienen. Geen partijbelang dus, van Ministers tot aan Burgemeesters en Wethouders. Waarbij iedereen met voldoende voorkeursstemmen zich kandidaat kan stellen. Geen zittingstermijnen meer. Iemand die zijn werk goed doet blijft, iemand die het minder doet, wordt vervangen, zonder dure wachtgeldregelingen. Maar ook hierover beslist de democratische meerderheid. Waar nodig zal de grondwet moeten worden aangepast aan het hier en nu. De rechtstreeks gekozen volksvertegenwoordigers dienen te beschikken over voldoende

kennis over maatschappij en politiek, waarin integriteit een belangrijke voorwaarde is. Het Europees Parlement telt zo'n 750 parlamentszetels, waarvan Nederland er nog geen 30 bezit en omdat zij verdeeld stemmen, is de inbreng van Nederland heel zwak in de politieke besluitvorming van de EU. Democratie moet werkelijkheid worden. Elke stemgerechtigde Nederlander krijgt thuis een kastje, verbonden met stemcomputers, zodat ieder z'n stem kan uitbrengen. Rechtstreekse invloed middels bindende referenda: de democratische meerderheid beslist. Niet zoals nu, met een klein aantal 'volksvertegenwoordigers' die over onvoldoende mandaat beschikken. De kiezers krijgen zo direct invloed op het te voeren beleid, het 'kernkabinet' voert uit wat de meerderheid opdraagt. Na het uitbrengen van uw stem krijgt u, op een door u gekozen

wijze, bericht of uw stem geldig is en geaccepteerd is o.v.v. datum en tijdstip. Deze manier van stemmen, is veel goedkoper dan nu. Verkiezingen of referenda, alles op dezelfde manier. Door alle politieke lagen die we kennen. De politieke verdeeldheid van nu maakt

Nederland, onze cultuur, normen en waarden, tot een speelbal van de EU waarin burgers niet meer worden gehoord en de eigen autonomie wordt verkwanseld. Dat mogen we niet accepteren en moeten we desnoods met een NEXIT terugdraaien!

Het voelt als een slager die zijn eigen vlees keurt: in een partij gerelateerd blad schrijven over het al dan niet afschaffen van de politieke partijen. Objectiviteit is dan snel verdwenen, opkomen voor het eigen belang aanneemelijk en begrijpelijk. Ik zou hier overigens preken voor eigen parochie als ik een pleidooi zou voeren voor politieke partijen in het algemeen en de meerwaarde van de SGP in het bijzonder. Laat ik daarom de stelling eens herformuleren in een zelfkritische vraag die we onszelf moeten stellen: 'Bieden we als partij nog voldoende meerwaarde aan onze leden, de Nederlandse burgers en ons democratische systeem?' Op deze drie niveaus zijn er wel een paar kritische noten te kraken.

Voor leden schijnen politieke partijen steeds minder relevant te worden. Het aantal leden van politieke partijen daalt immers al jaren. Waarom zou je lid zijn? Duiding van 'het politieke gedoe' in Den Haag krijgen we wel via massamedia. Partij-ideologische informatieverstrekking is uit de tijd. Bezwaarlijker is echter de rol van partijen in het stimuleren van burgers tot politieke participatie en het selecteren van kandidaten. De selectie vindt plaats door een klein aantal 'insiders' en gezien de moeite om voldoende geschikte kandidaten te vinden lukt het stimuleren tot participatie ook niet altijd.

De Nederlandse burgers (ofwel: de kiezers) hebben door de huidige rol van politieke par-

tijen minder te zeggen in de democratische besluitvorming. Formeel kiest de burger de volksvertegenwoordigers (met aansprekende standpunten), maar feitelijk zijn Kamerleden lasthebbers van politieke partijen geworden. Kiezers voeden hun vertegenwoordigers niet werkelijk meer met standpunten en ideeën. Partijen en partijbelangen hebben die rol overgenomen. Volksvertegenwoordigers zijn partijvertegenwoordigers geworden.

En tot slot, wat dragen de partijen nog bij aan ons democratisch systeem? Ook hier zit een achilleshiel voor hun geloofwaardigheid. Kamerleden zijn namelijk praktisch gebonden aan het programma en de fractiediscipline van de partij. Zeker voor coalitiepartijen heeft dat aanzienlijke gevolgen. Wettelijk controleert het gehele parlement de regering, maar feitelijk frustreert de partij dit systeem van checks-and-balances. Doorgaans houden coalitiepartijen de regering in het zadel, en suspen graag de oppositie.

Kortom: politieke partijen hebben meerwaarde, maar moeten zich wel realiseren dat ze een middel zijn en geen doel. Dat kritisch zelfbewustzijn zou veel partijen niet mistaan.

In zijn prikkelend boek 'Duurzame en integrale geneeskunst – ethische beoordeling vanuit een christelijke levensvisie' wil dr. R. Seldenrijk bijdragen aan een verbreding van onze visie op zowel reguliere als complementaire geneeskunde. De schrijver lijkt hierin te zijn geslaagd, zeker omdat de beoogde lezer positief is over de reguliere en sceptisch staat tegenover de complementaire geneeskunde. Anders gezegd: het boek is een pleidooi voor de complementaire geneeswijze.

Dr. Jan Meeuse, algemeen internist Ziekenhuis Rivierenland te Tiel

Duurzame en integrale geneeskunst

Een bespreking

Vanuit de cultuurhistorische ontwikkeling beoogt Seldenrijk dat de complementaire geneeskunst het echte werk is. Deze 'geneeskunst' staat immers in de Platoonse denklijn, met ruimte voor 'de vierde dimensie' (*veritas duplex*: het besef dat er een niet-verstandelijk kenbare werkelijkheid is). De in Aristoteles' voetspoor tredende Westerse, aan universiteiten onderwezen geneeskunde, laat deze vierde dimensie, die voor Christenen zo essentieel is, buiten beschouwing. In het huidige wetenschappelijke

systeem is God Adieu gezegd. Het afserven van de complementaire geneeskunst als onwetenschappelijk, zoals vaak gebeurt, is dus niet terecht. Er wordt alleen een ander wetenschappelijk discours gebruikt dan gebruikelijk. Overigens merk ik op dat het in dit kader wel opvallend is dat Seldenrijk ter staving van zijn stellingen over effectiviteit en bijwerkingen van de complementaire geneeskunde aan onderzoeken refereert die de *veritas simplex* als wereldbeschouwing hebben... (p 18-19).

Voor mij maakt hij met dit betoog duidelijk waarom er - juist ook onder bevindelijke gereformeerden - ruime belangstelling is voor de complementaire geneeswijzen. Echter, het maakt wel uit waarmee die vierde dimensie wordt gevuld: het Bijbelse mens- en wereldbeeld, of juist bijvoorbeeld het Kosmologisch holisme? Dit laatste blijkt toch vaak het geval, ook bij acupunctuur en Chinese kruiden geneeswijzen. (p. 480) Terecht waarschuwt Seldenrijk dat de leegte van het afwezige transcendente in de westerse geneeskunde, niet opgevuld moet worden met heidense (= duivelse, want niet-christelijke) spiritualiteit. (p. 534) En gezien de achtergronden van de meeste complementaire geneeswijzen is dit gevaar levensgroot.

Seldenrijk bespreekt in zijn als naslagwerk bedoelde boek veel complementaire geneeskunsten. Daarbij deze kanttekening: *Geneeskunst* wordt in het boek voorbehouden aan complementaire geneeswijzen; terwijl de in ons land reguliere gezondheidszorg als *geneeskunde* wordt aangeduid. Naar mijn gevoel is dit een insinuerend onderscheid: het incorporeren van levenswijsheid in het toepassen van behandel mogelijkheden is mijns inziens zeker niet voorbehouden aan complementaire geneeswijzen. Na 282 bladzijden, gewijd aan een cultuurhistorisch exposé (hoofdstuk 1), wetenschapsfilosofische notities (hoofdstuk 2), levensbeschouwelijke en wijsgerige overwegingen (hoofdstuk 3) en een Bijbelse inkadering onder de titel 'Duistere Machten en onderscheidingsgaven' (hoofdstuk 4), komen in de drie daaropvolgende hoofdstukken een stoet aan natuurgerichte gezondheidszorg (hoofdstuk 5, 70 pagina's), Homeopathische behandelwijze (hoofdstuk 6, 110 pagina's) en levensbeschouwelijk bepaalde therapieën (hoofdstuk 7, 28 pagina's) voorbij. Het boek rondt af met een evaluatie vanuit een christelijke levensvisie.

N.a.v.

**Duurzame en integrale geneeskunst.
Ethische beoordeling vanuit een
christelijke levensvisie**

Dr. R. Seldenrijk

uitgeverij De Banier [Labarum Academic],
Apeldoorn 2016, ISBN 978-94627-82525,
640 blz., prijs € 39,95.

In het boek komt een aantal politiek interessante stellingen aan de orde. Eén hiervan is het pleidooi voor het herstel van de BIG-registratie van complementaire behandelaren. Op deze wijze zou er een betere kwaliteitsborging en in het verlengde hiervan tuchtrechtelijke controle mogelijk zijn. Een toegeworpen handschoen, die de christelijke politiek nader zou kunnen uitwerken. Want er zijn dan nog wel een paar interessante hobbels te nemen. Wat is bijvoorbeeld 'goede acupunctuur', als de vierde dimensie ervan oorspronkelijk het Taoïsme is?

Het is een bekend sociologisch feit: de christelijke godsdienst is op zijn retour in Nederland. Religie wordt steeds meer een privézaak. Ook een civil religion, een samenbindende levensbeschouwing, laat het in Nederland afweten. Nederlanders kunnen zich hoogstens één voelen bij herdenkingen of voetbalwedstrijden, maar met een publieke religie heeft dat niets uit te staan.

K. van der Zwaag, redactievoorzitter (samenstelling)

Over geloof, wijsheid en integriteit

**God in Nederland,
1966-2015**

**Ton Bernts & Joantine
Berghuijs**

uitgeverij Ten Have, Utrecht,
2016; 224 blz.; € 17,50.

In vijftig jaar is de godsdienstige en kerkelijke situatie in Nederland ingrijpend veranderd, zo concludeert het nieuwste sociologisch onderzoek *God in Nederland*. Nederland is een onkerkelijk en seculier land geworden, waar de traditionele godsdienstigheid is afgenomen en waar religie en spiritualiteit losgemaakt zijn van welke geloofsvoorstellingen dan ook. Het christendom is "een onbekende en exotische wereld" geworden. Het aantal buitenkerkelijken is in vijftig jaar verdubbeld naar 68 procent. Voor de politiek is dit

rapport ook van grote betekenis. We lezen eruit dat Nederlanders geen behoefte meer hebben aan een sturende rol van de kerk, die zelfs laag scoort als bron van vertrouwen. Het verlangen naar religie als sociaal bindmiddel en gedeeld zingevingskader (civil religion) is afgenomen. De grondtendens in onze samenleving is de marginalisering van kerk en geloof. De maatschappelijke rol van religie en kerken is verdwenen ten gunste van een individuele en persoonlijke benadering. Het gaat de mens van tegenwoordig om de persoonlijke inspiratie en zingeving. Religie wordt gezien als een eigen stelsel van betekenissen dat geen overheersende invloed mag hebben op "seculiere subsystemen" als politiek en onderwijs. De helft van de Nederlanders, zo blijkt uit dit onderzoek, vindt dat religie beperkt moet worden tot het privé-domein. Ook wordt religie als niet belangrijk gezien voor onze identiteit als Nederlander of Europeaan. Het aantal voorstanders van een scheiding van politiek en godsdienst is toegenomen, terwijl het aantal Nederlanders die dat vijftig jaar geleden niet vonden, is afgenomen van 34 naar 8 procent. Met de kerken als organisaties staan ook diverse vormen van politieke vertegenwoordiging onderaan op de ladder van vertrouwen. Toch zijn er nauwelijks mensen die vinden dat kerken moeten verdwijnen. Ook verwacht men geen negatieve gevolgen als

dit gebeurt. Kerkleden vinden eveneens in toenemende mate dat de samenleving niet omvat als het geloof in God verdwijnt. Wel blijft het opvallend dat kerkgang en geloof een duidelijke rol spelen bij vrijwilligerswerk.

De individualisering is een blijvend thema voor kerk en samenleving. In toenemende mate vindt een meerderheid van de Nederlanders dat geloof vooral iets persoonlijks is dat je zelf bijeen moet zoeken uit allerlei tradities en ideeën. Veelzeggend is dat in de strikte kerken met hoge participatie de secularisering het zwakste is geweest, en de minst strikte kerken met een relatief lage participatie het sterkst. "Een hechte sociale groep met een sterk geïnstitutionaliseerd kerkelijk leven vormt kennelijk een goede basis voor een stabiele religiositeit", aldus het onderzoek. Het christendom wijkt steeds meer uit in de richting van de kleine en vaak strikte kerken. Het onderzoek onderstreept weer eens hoe christelijke politiek steeds meer rekening moet houden met onbekendheid over haar principes. Dat hoeft niet per definitie vijandigheid te zijn (laten we niet snel in die val trappen!), wel zal het van christen-politici steeds meer creativiteit vergen om hun boodschap duidelijk te vertolken in het publieke domein.

KvdZ

**Wat is wijsheid?
Toekomst voor
christelijke politiek;**

Rob Nijhoff,

uitgeverij Buijten
& Schipperheijn, Amsterdam,
2016; 110 blz.; € 15.

Een bundel ter afsluiting van het project "Geloof en politiek in een postchristelijke tijd" van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie. Het boek verkent de manieren waarop de CU zich zinvol kan blijven inzetten in een tijd van individualiteit. De auteur werkt het thema uit aan de hand van wijsheid als persoonlijke deugd, het praktisch karakter van het politieke ambacht en de wijsheid die wordt doorgegeven in een meeromvattende traditie. Christelijke partijen c.q. politiek zijn vol-

gens hem niet heilig, noch is politieke wijsheid alleen voorbehouden aan een christelijke politieke partij, maar, zo stelt Nijhoff, deze geeft wel een unieke kans om een serieuze politieke stem te geven aan het Evangelie. Het professioneel samenwerken van politiek actieve christenen geeft veel mogelijkheden tot inhoudelijke kruisbestuiving, onderlinge inspiratie en politieke slagkracht. Als christenen opgaan in algemene organisaties kan dat ook betekenen dat de mogelijke uitstraling van het Evangelie in de samenleving minder zichtbaar wordt. Een lokale christelijke partij kan duidelijk laten zien hoe christelijke waarden een relevante politieke invulling krijgen. Het boek verkent christelijke partijpolitiek aan de hand van een ze-

vental stellingen: 1. elke politicus heeft een visie; 2. geen parlement kan zonder iemand die luistert; 3. Europa is gevormd door het Evangelie; 4. het decentraal werken van de overheid; 5. de politieke stem van de kerken; 6. een partij geeft een beweging politiek gezicht en 7. christenen die in politiek opzicht verschillen kunnen elkaar toch zoeken. Bij deze thema's worden bekende theologen en filosofen in kort bestek belicht, zoals Charles Taylor, Nicholas Wolterstorff, Tom Wright, Stanley Hauerwas, Oliver O'Donovan en Karl Barth. Een boeiende bundel om te lezen, mede door de combinatie van actualiteit en intellectuele beschouwingen van genoemde denkers.

KvdZ

Een kwestie van grenzen. Over integriteit in het openbaar bestuur,
Brede Kristensen,

uitgeverij SWP,
Amsterdam 2008,
253 blz., € 26,90.

Het openbaar bestuur functioneert niet alleen goed wanneer de regels en kaders rechtvaardig en coherent zijn, maar ook wanneer belangrijke waarden worden hoog gehouden. Waarden zoals verantwoordelijkheid, openheid en betrouwbaarheid klinken bekend in de oren, maar van groter belang is dat zij, volgens Brede Kristensen, het hart vormen van integriteit. Voor integriteit in de politiek is de laatste tijd veel aandacht. In zijn boek onderzoekt Kristensen veel uiteenlopende casussen, waardoor het boek dichtbij de praktijk staat. Hij toont aan dat integriteit niet alleen iets van personen is, maar ook van organisaties. In zijn analyse staat integriteit onder druk door de moderniteit. De moderniteit haalt de mens namelijk uit zijn context, uit de structuren, gemeenschappen en tradities waarin zijn geboorte is ingebed. Er vindt sociale ont koppeling plaats, 'disembedding' in termen van Charles Taylor, maar hoe gaan we weer relaties aan? Het is heel gemakkelijk om dan te vertrouwen op systemen en kwaliteitscontrolemecha-

nismen, maar hoe gaat het met de personen achter de systemen? Kristensen ziet de oplossing in een deliberatieve democratie, waarin het inhoudelijk meedenken en meepraten ervoor zorgt dat individuen weer vertrouwen zouden moeten krijgen. Het nadeel van deze oplossing is echter dat niet iedereen een debat met inhoudelijke argumenten aan kan en wil gaan. Dat zien we bijvoorbeeld terug bij de protesten rondom AZC's. De samenleving raakt dan meer en meer verdeeld in een intellectuele praatelite

en een barricaderende onderklasse. Veel essentiële zijn waarden en normen en zorg voor elkaar waardoor mensen daadwerkelijk een samenleving kunnen blijven. In de laatste hoofdstukken van het boek worden veel praktische uitwerkingen en voorbeelden gegeven van integriteit, bijvoorbeeld het verbieden van dubbele banen van ambtenaren en bestuurders. Dit aspect zou in de netwerksamenleving van Nederland wel wat meer aandacht mogen krijgen.
CAE

VAN STAVEREN

Begrafenisverzorging

Met aandacht, zorg en respect
Gouda en omstreken

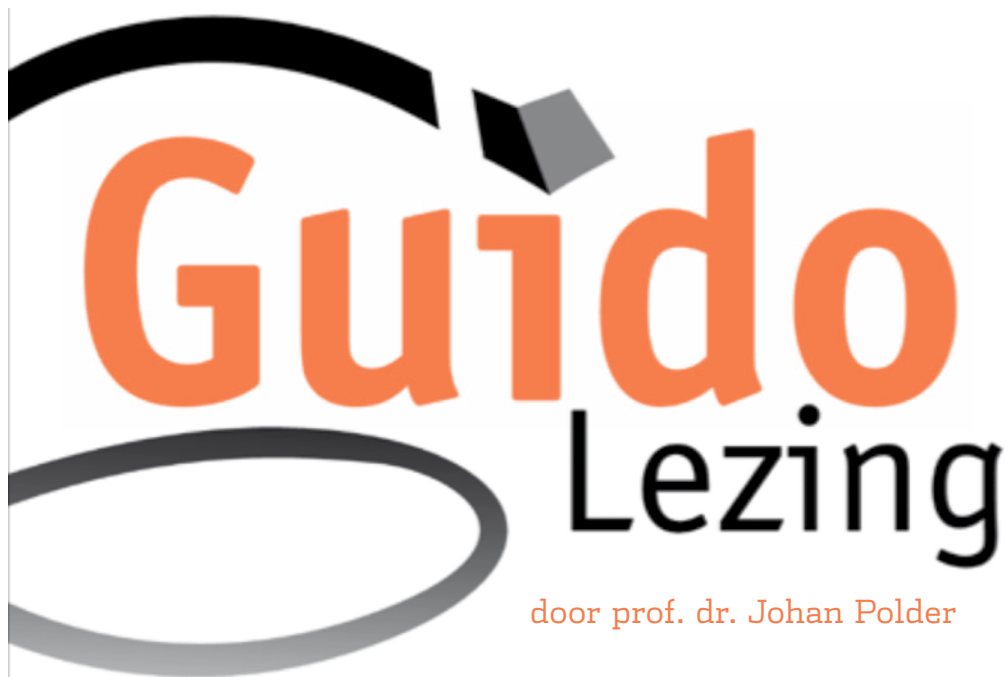
(0172) 23 33 38

Wij verzorgen alleen begrafenissen
Vraag vrijblijvend het boekje "Mijn laatste wens" aan.
info@vanstaverenbegrafenisverzorging.nl

VOOR EEN GOED BOEK NIET LANG OP ZOEK!

Boekhandel R. van der Meijden
Nedereindsestraat 7 – 4041 XE Kesteren
Tel. 0488-482226 (Bgg. 0488-482134)
Email: info@vdmeijden-boekhandel.nl

Maandags gesloten

Wat is je leven je waard?

De gezondheidszorg op de klippen van particuliere verantwoordelijkheid en publieke solidariteit

D.V. maandagavond

7 november 2016

Locatie: Kasteel Woerden

Guido de Brès-Stichting
Wetenschappelijk Instituut SGP

www.wi.sgp.nl

Actief in Hogere politiek

'Die zakkenvullers! Wij moeten elke dag zweten en ploeteren op de bouwplaats. Zij liggen met een salaris van twee ton in een hangmat.'

'Zij spuiten al die bijtjes dood. Wij kunnen dit niet tolereren. Het is tijd voor een nieuwe Zembla-uitzending.'

Sommigen gaan daarom de politiek in. Anderen proberen via spandoeken en media maatregelen gedaan te krijgen. De meeste mensen mopperen en schelden vanaf de zijlijn mee.

En christenen?

Onlangs werd ik getroffen door een dagboek van een eenvoudige christin uit de 19e eeuw. Ze schrijft: 'Wij en onze vaders hebben gezondigd en gedaan dat kwaad is in Uwe heilige ogen. (...) Mensenkind, het zijn uwe broeders, het ganse huis Israëls. De betekenis van dat woord is: hoe God met onze vaders een verbond gemaakt heeft, evenals met het huis Israëls. Hoe dat nu verplichting op ons doet rusten. En hoe verre ons arm Nederland, en wij met hen ingesloten, van God zijn afgehoereerd.' Ze bidt dagelijks voor haar land. Het is een les politieke participatie op Hoger niveau. Ze scheldt niet op andere Nederlanders die over de schreef gaan. Kerk en gelovigen staan middenin de samenleving, ten goede of ten kwade. Ze telt zichzelf mee. 'Wij hebben gezondigd.' Ze is niet boos over elke koopkrachtdaling. Haar burgerschap en wandel is in de hemelen. Ze is ook politiek actief! Ze legt de nood van haar volk voor aan de Koning der koningen. Ze pleit voor Nederland bij Degene Die alle macht heeft in de hemel en op de aarde.

Zo bezien moet elke christen politiek actief zijn. Eén ding is zeker: de binnenkamer kan wel de Tweede Kamer verslaan, maar niet andersom.

Hans Maljaars,
redactielid

Zicht

- Zicht, 42e jaargang (2016) nr. 2
- ISSN 0167-2150
- Het tijdschrift Zicht is een uitgave van de Guido de Brès-Stichting, het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP.
- Zicht stelt zich ten doel de bevordering van een wetenschappelijk verantwoorde benutting van actuele politieke en maatschappelijke ontwikkelingen, in het licht van de bijbelse grondslagen en reformatische levensbeschouwing. Het tijdschrift is opiniërend en thematisch van karakter.

Redactie

- Mw. Mr. C.A. Everse
- H. Kik
- Ir. J. Maljaars
- B. Provoost MSc
- Drs. J.A. Schippers (secretaris en eindredacteur)
- H. van Vliet
- Dr. K. van der Zwaag (voorzitter)

Adviesraad

- Ing. J.J. van Burg MSc
- Mw. E. Abbey-van Doorn MA
- Mw. R.A. Heijboer
- Drs. A.I. Hoozeveld
- J.M. ten Hove MA
- Dr. ir. H. Kievit
- Drs. J.D. Veldman
- Drs. P.J. Verheij RA

Redactieadres

Wetenschappelijk Instituut
voor de SGP
Dinkel 7, 3068 HB Rotterdam
E-mail: wi@sgp.nl
Internet: www.wi.sgp.nl

Bestuur Guido de Brès-Stichting

- Dr. R. Bisschop
- Dr. ir. J.S. van den Brink (secretaris)
- Dr. A. Goudriaan
- Mr. A. Klaassen (voorzitter)
- Ir. L. de Knecht
- Dr. J.J. Meeuse
- Mw. dr. M. Verduijn
- Prof. dr. ir. W. de Vries
- J.J. Zoeteman RA (penningmeester)

Bijdragen en auteursrechten

- Lezersbijdragen zijn van harte welkom. Graag vooraf auteursrichtlijnen en informatie over het redactiebeleid opvragen via het redactieadres.
- De auteursrechten voor de bijdragen in dit tijdschrift berusten bij de uitgeefster. Auteurs schrijven op persoonlijke titel.
- Aanbevolen citeerwijze: Zicht, 2016-2, p. 1

Recensies

- Boeken ter recensie zenden aan het bovengenoemde redactieadres.
- Ter recensie aangeboden boeken worden niet geretourneerd.

Abonnementenadministratie

- Wetenschappelijk Instituut voor de SGP
t.a.v. Simone Paul-Cammeraat
Dinkel 7
3068 HB Rotterdam
telefoon 010-7200785
E-mail: wi@sgp.nl
- IBAN: NL93 INGB 0000 526 317
t.n.v. administratie Zicht te Rotterdam

Abonnementen

- De prijs voor een jaarabonnement bedraagt € 21,50 (vier nummers); studenten/SGP-j leden € 12,50. De prijs van een los nummer is € 7,00 (excl. verzendkosten).
- Guido-donateurs zijn automatisch abonnee van Zicht. De minimumdonatie bedraagt € 50,00 per jaar; studenten/SGP-j-leden € 25,00. Naast het tijdschrift Zicht ontvangen donateurs alle overige publicaties van het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP.
- Een abonnement kan elk kwartaal ingaan. Abonnementen en donateurschappen worden jaarlijks automatisch verlengd, tenzij voor 1 december een schriftelijk bericht van opzegging bij de administratie is ontvangen.

Advertenties

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar.
E-mail: wi@sgp.nl

Vormgeving en druk

Grafisch centrum De Toren BV
te Nijkerk

Guido de Brès-Stichting

Wetenschappelijk Instituut SGP

u zoekt...

EEN RECLAME-
BUREAU
DAT BEGRIJPT
WAT U
BEDOELT

denk creatief
concept / creatie

u zoekt...

ideeën
vertaald
in

drukwerk

onderscheidend

drukkerij

AMV

T (0318) 48 40 74
info@drukkerij-amv.nl
www.drukkerij-amv.nl

‘Mijn overtuiging is dat de ideologie en praktijk van global governance zeer moeilijk te rijmen zijn met de christelijke visie op de menselijke persoon.’

Todd Huizinga

Lees het hele artikel op **pagina 26**

Guido de Brès-Stichting
Wetenschappelijk Instituut SGP

www.wi.sgp.nl